

ГЕН. В. СІКЕВИЧ

СТОРИНКИ
13
Записної Книжки

— TOM VII —

В. Сікевич

НАКЛАДОМ АВТОРА

Printed by the Alberta Printing Co.
Edmonton, Alberta

1951

Цей Семий Том присвячується всім тим, що допомогли йому побачити світ, тим, що прочитали ці спомини і ці книжки до своєї хати чи інституції набули й дітям про минуле нагадали.

Генерал Українського Війська
В. Сікевич.

Л. Д. Мелометка

ЯКІ НОВИНИ ПРИНЕСЛИ НАМ ПОЛУБОТКІВЦІ З КИЄВА

Коли Полуботківці добре з дороги попоїли і відпочили, їх оточили зі всіх боків наші хлопці і засипали питаннями про те, що тепер робиться у Києві, як працює Центральна Рада? Дає відповідь коренастий дядько років під тридцять, з довгими вусами, з Чигиринщини, бувший сільський учитель.

— Питаєте, що роблять у Центральній Раді? Балакають аж до одуру, один другого не слухають, перебивають, партії не годяться з пропозиціями других партій, державний контрольор, жид Рафес, всякий державний закон перекладає по своєму на користь єдиної, неділимої, розуміється — червоної Росії.

На інше питання, що чути з автономією України, відповідає:

— Нічого й чути не буде, доки ми самі не оголосимо і то не автономію, не федерацію, чи конфедерацію, а таки просто Самостійну, Соборну, Незалежну Україну! І вірте мені, що це лиш один спосіб розрубати цей Гордієв вузол. Найкраще зробив би Грушевський, як би замість дозволяти розкладати наші війська різними соціялістичними утопіями, зібрав до купи всіх партизанів, вільних козаків, українізовані полки, сотні, коші, дав їм кваліфікованих командантів та наказав підняти український прапор на належну висоту і приказав всіма засобами відбивати ворожі старання знищити нас як державний нарід. Провокаторів і тих, що хотіли б розложити армію, треба віддавати воєнно-полевому судові! Армію звязати карністю, дисципліною і справедливими відносно неї законами. Всіх, хто тепер в армії з мріями "собірателів Русі" — вигнати на чотири вітри. Без цього, кажу вам, ніякі палкі промови, ані пропозиції різних утопійних реформ до ладу не приведуть!

Другий козак підхопив: — Мій приятель має слухність. Без армії уряд буде як без рук. Дивіться: Чехи у нас, на Україні, формують два корпуси; поляки в Америці і Канаді сформували сильну армію Галера, а наш уряд і те, що має, на фронт висилає. Ясно стає, що дальша участь України в цій світовій війні для нас шкідлива. Треба готуватися до мирової конференції, щоб не проспати обіцянки Вилсона і на підставі його тих 14 точок добиватися Самостійної Держави, а не автономії. Тепер між нами швендаються всякі провокатори від партій і одні проти других бунтують. А в цей час полковник Оберучев — ставленик Керенського — навіз до Києва багато російського війська, — козаків і кирасирів. Все це морду дере й хоче чимсь нас копнути, щоб ми не встоялись, а тоді силоміць за двері нас викинути. Нас обдурили й потихеньку почали нас підготовляти, щоб нібито російську владу з Києва геть викинути, захопити всі банки в свої руки, щоб москалі не вивезли наше золото до себе в Москву. Це було нам дуже по душі. Ми зраділи дуже, бо це було дуже легко зробити. Все їх військо, яке стояло в Києві, тільки й слави мало, що то царська гвардія, а воно все так вже було почервоніло, що здалека смерділо. Ми б їх у мент виарештували й викинули з України та ще й коні від них відобрали б, що тепер відай до одного у Будьонного перебивають. Ті самі провокатори таємно повідомили нас, що час настав і плян треба виконати. Хопилися ми рушниць, вийшли на призначені місця, а там на нас уже чекають московські частини. Ясно як день, — зрада!

— Розсипались ми в лави, витягли кулемети, до бою приготувались. Проти нас дончаки і кирасіри. — Ну, щож, — думаємо собі — на те ми й козаки, щоб воювати... Цілком приготувались наше завдання виконати, аж Каїнова рука простягнулась над нами. З'явився якийсь боротьбіст і почав нас вговорювати, щоб йшли до касарень, бо це, мовляв, якесь непорозуміння, що негайно буде вирішено. В нас, сказати правду, аж в очах почорніло, що це свої "спасителі України" роблять? Нас провокаторським способом висилають ніби то для патріотичної роботи, а самі сповіщають ворога про наші пляни. Подумайте собі, в якому становищі ми опинились. Тут ще один витягнув якісь летючки, якими засипували Полуботківців різні партії: — Куди ви, нащадки славетного гетьмана йдете, хто і куди вас веде? Ваші керівники — це політичні неуки, недосвідчені адміністратори, що не розуміють державних потреб. Для них страх перед партією — це альфа і омега їх роботи, цим їх патріотизм і кінчиться... Капітан вашого корабля, керівник українського руху, його ідеолог і проводир, мусив знати, раз вже взявся за керму, що треба робити. Думаємо, що він так само не здає собі справи про події, а витає в утопіях соціалістичного неба. Найбільше горе ще в тому, що ці всі політичні діти проти їх волі шкідливі, бо не лише не роблять нічого, а й тим, хто всі свої сили й життя віддає, шкодять чим тільки можуть, паралізують їх працю.

Цікаво дуже оповідав сотник Павловський, як один козак, коли їх випроваджували з Києва й представники Уряду з сльозами на очах з ними прощалися, всякого добра і скорого повороту здоровими до дому бажали, щоб стати до роботи, як власної так державної, попрохав слова і каже: — Від імени присутніх справжніх українців дякуємо вам за побажання. Одно хотів би я знати, де ми на фронті, у гнилих окопах, візьмемо того, вами бажаного здоров'я, коли звідси, з столиці України, ви відсилаєте нас на фронт ось, дивіться, у яких чоботях... І показав свою ногу з голими пальцями, — а в цей самий час тим, що залишаються у Києві й околицях, чеським полоненим, видали нові чоботи, Нам хіба треба шукати мотузків, щоб чоботи наші остаточно не розіхались!

Почулися крики "Ганьба!" У цей саме мент приїхав до відїзджаючих представник окружного штабу, полковник Квецінский. Звернувся до Полуботківців по російськи. Голова комітету заявив, що в лавах стоять українці й по російськи не розуміють. Тоді полковник Квецінский почервонів, а очі стали злющими, мов у гадини, і каже:

— До солдатів російської армії інакше як по російськи я говорити не буду, до якої народности вони не належали б!

Представник комітету відповів йому дуже ввічливо: — Пане полковнику, ви позавчора відпроважали російських салдатів польської народности й говорили до них по польськи. Чому така різниця? Квецінский відсалютував, повернувся й поїхав до штабу не відповідаючи, під сміх Полуботківців. Дивно нам стало, коли ми оглянулись, чому на двірці так багато російського війська?

Музика якийсь марш виграє, так і здавалось, що зараз заграють "Боже Царя храни". Один з наших хлопців, що залишався в Києві десь в санітарній інституції, вискочив на лавку й аж охрип, кричить: — Куди ви йдете, брати? Хіба не бачите, що робиться? Вас звідси силоміць викидають, ви підете, але вірте мені, і себе і нас всіх згубите. Ось, гляньте,

як ці ударники забирають в свої руки владу! Цеж такі самі опричники, що й при цареві Іванові Лютім були. Ті носили метлу і псячу голову, а ці носять мертву голову... Як так далі піде, то від здобутої свободи залишаться старі кайдани!..

В другому куті інший оратор кричить: — Чули ви, хлопці, що Винніченко веде переговори з московськими соціал демократами про об'єднання тих двох партій в одну... А Україна хай собі і далі спить непробудним сном! Нащо ви цих партійників повисовували на такі відповідальні місця. Для них же на першому плані "чесність з собою".

Щоб припинити ті балачки й трохи потішити Полуботківців даю музикантам розпорядок заграти кілька українських пісень і танків.

Сотник Павловський передав мені цілу купу часописів і оповідав далі про виступ.

— Те, що чули ми від цих балакунів, це все правда. Там нагорі партійники сваряться, а вороги користають і ведуть страшну розкладову агітацію. І правда, тимчасовий уряд Керенського до цього часу не дав згоди на Автономію України, недозволяє Україні формувати війська. І хтож господар на Україні, Центральна Рада, чи Керенський? Скажу вам, пане отамане, що говорять наче б Центральна Рада дала згоду Оберучеву й Богданівців вислати на фронт, що ви на це скажете? А ми, раді що вміємо писати, нищимо себе і чужу партію. Ось, читайте, "Нова Рада", орган соціалістів-федералістів, що повів отверту війну проти Центральної Ради й генерального секретаряту за земельну реформу, ганьбить всіх членів Ради, а вихваляє свою партію, як одну з самих відповідальних в той час. Були статті, що хвалили тактику німців, як одинокий спосіб врятувати державу від голоду і з другого боку — підлизатися до нових господарів.

Інший часопис, орган самостійників так само писав проти Центральної Ради, за те, що жида Рафеса, завзятого ворога України зробили державним контрольором і вимагав поправити земельну реформу, що цілковито не підходила до наших умов. Вимагав від Ради, щоб заставила міністрів не пописуватись своїми довгими, нічого невартими промовами, а подавати слухачам лише квінт-ессенцію своїх думок.

Російські "Кіевская Мисль" і "Последнія Новості" передають, що Ес-Еф, С. С. та С. Д. ведуть активну боротьбу проти Установчих Зборів, які дякуючи ненормальним умовам, при яких робились вибори не будуть відповідати дійсному складу держави. (Під ті часи на 301 депутата було вже вибрано 172; з них припадало на Селянську Спілку і Есерів 115 депутатів, завдяки мало не примусовій агітації, на большевиків 34, на жидів-сіоністів 9, а на інші партії майже 0). Попри те, часописи час до часу писали, що буржуазія не минає дверей генерала Гренера й веде з ним зрадливі переговори про зміну уряду, про повернення великої земельної власности і взагалі має свій рятуюнок тільки під владою нових господарів - окупантів.

В "Народній Волі" Грушевський пише: "Газети принесли звістку про меморіал польських поміщиків, членів господарських товариств з Старо-Константинова, Кременця, Проскурова і Летичева, який вислано до II австрійської армії, до намісника Галичини, до польського міністра в австрійському кабінеті і до президії польського кола у віденському пар-

ляменті. Вони закликають Австро-Угорське правительство, щоб воно перевело негайну окупацію українського Поділля, розв'язало селянські комітети, відновило велике землеволодіння та допомогло врятувати від руїни край навіть примусовою працею селян і субсидіями. Так роблять поляки і не диво, бо своя шкіра трясеться, а от чого з ними полізли сучо українські поміщики, що вдавали себе непоборними патріотами? Вони підлещуються до німецьких військовиків, розагітують їх, оповідають, що українське правління до праці не здатне, бо занадто, до фантастики, утопійно-соціалістичне, однаково, як Центральна Рада, так Генеральний Секретаріат і Установчі Збори. Отже їм треба вмішати в справу і взяти керму на Україні в свої руки, засіяти всю управну землю, інакше буде голод. Розуміється, ми віримо в державний розум німецько-австрійського уряду, що він не піде за голосами тих звідомлень, які висилають до вищої німецької команди їх представники на Україні. А далі, щоб закрутити комусь голову, додають, що ми не сумніваємось в тому, що німці й австрійці в державні справи України вмішуватись не будуть!

Промовець в Центральній Раді, обговорюючи один з тих виступів назвав поміщиків Юдами Іскаріютами, що за свої класові інтереси продають державне право України. Ця продаж. зрозуміло, не матиме місця, Берлін не схоче йти слідами Москви. Керманічі української політики так само не підуть слідами тих, кого наш великий Тарас назвав "Варшавським сміттям і болотом Москви". Депутат аж трясеться й кричить: — Куди ви, хриstopродавці йдете? Нащо губите в корінь наш відновлений державний устрій? Після великої боротьби, добившись визнання нас суверенною державою державами світу, дякуючи тим, хто став до цієї боротьби в свитках і військових уборах, тепер всякі крикуни домагаються, щоб уряд обернувся до них спиною, а обличчям до великих землевласників, перекреслив земельну реформу і, спираючися на німецькі багнети відновив велику землевласність! Та це ж було б повторення старої нашої боротьби, боротьби брата з братом. На це ми не підемо. Кому справді дорога відроджена Україна, хто бодай трохи тямить тверді лекції історії, так не діятиме. Вдруге робити ту саму помилку може хіба божевільний і за це не буде виправдання! Схаменіться!

Який часопис ні візьмете, видно диктаторську руку цензора: цілі сторінки білі. Залишено лиш назви цензурованих статей.

Читаю я ті часописи і пригадуються мені перші дні нашого відродження. Дійсно, в цей найбільш екзальтований час народного патріотизму, якщо б між нами знайшовся хоч маленький Наполен, він створив би велику Українську Державу й заставив би всіх своїх сусідів числитися з цим сильним патріотичним народом, що напоений дурманом соціалізму, заснув би на руїнах бувшого царського устрою і про будуче хіба у сні тільки марив би. А як грім ударив, у той тільки час зрозумів, якого він має сусіда.

І дійсно, пригадую собі, як у ці перші дні безкровної революції загудів з дзвінниці Софійського собору дзвін святого Рафаїла, гуде, аж земля трясеться, відгукнувся йому дзвін на дзвінниці Мазепинського Миколая, за ним заграли дзвони Видубицького монастиря, Києво-Печерської Лаври, Братського монастиря і всіх церков у Києві, великі дзвони гудуть і сквапливо сиплють дзвінки дрібні звуки збір менших дзвонів. Цілий майдан від Непорушної стіни св. Софії аж до Михайлівського монастиря захитався від сто тисяч голов Українців. Сотки жовто-блакитних прапорів

які триста років не бачили вільної України, розвернули свої крила на рідній землі. Великі портрети Тараса, мученика за Україну і її апостола, поважно несуть громадяне. У воріт дзвіниці стоїть старенький професор Грушевський, що тільки що повернувся з заслання, зняв шапку і плаче сльозами радощів, а уста шепочуть "Нині отпушаєші раба Твогого". А представник російської миліції, що був на цьому здвігу, Лепарський, аж затрясся й головою закрутив, не то з переляку, не то зі злости і тут же заявив, що голова Тимчасового Уряду Росії забороняє Селянський і Другий Військовий Зізди. Це визвало правдивий крик обурення й таку ненависть, що Лепарський побачив у якій він небезпеці й тихенько висмикнувся і утік! Заява Лепарського зробила своє велике діло. Ніхто ні в Києві, ні на фронті цього не злякався, навпаки, так як би хто електричний гудзик потиснув — почали на зізд вибирати делегатів й у протягу кількох днів виїхало з фронту до Києва 2368 депутатів. У Києві закипіло, по всі локалях зустріч однодумців, обговорення становища.

В приміщенні Народного Дому на Троїцькому базарі всі не вмістилися, тож всі депутати Селянської Спільки пішли до Купецького Зібрання, а військові делегати до великого міського театру. Цей зізд нагадував вульї, так все там гуділо. Скрізь чути: — Час сказати світові, хто ми і чого хочемо? Ми не хочемо автономії, ні федерації, а хочемо вільної, незалежної України.

Засідання були дуже бурхливі. До професора Грушевського ходила депутація і прохала його дозволу, щоб присутні у Києві депутати негайно повідомили своїх виборців, півтора міліона фронтників, щоб вони негайно зіхались до Києва і тут створити сильну Українську Армію. Ця Армія скаже своє рішуче слово про те — якою повинна бути Україна. Грушевський не дозволив, а 23 червня 1917 року був проголошений І-й Універсал, що його Другий Військовий Зізд зустрів з повним невдовільям, як тимчасовий розпорядок. З тим і розіхався.

Центральна Рада Вислала між тим до Керенського на затвердження перевибраного й доповненого складу Генерального Секретаріату, з тим, що поки прийде затвердження, всі члени Секретаріату мусять приступити до виконання своїх обовязків. Обрано на голову Генерального Секретаріату і секретаря внутрішних справ В. Винніченка, генерального писарем — Христюка, секретарем фінансів — Барановського, секретарем військових справ — С. Петлюру, земельних справ — Мартоса, пошт і телеграфів — Зарубіна, національних меншостей — Шульгіна, судівництва — Садовського, освіти — Стешенка, залізниць — Голубовича, харчових справ — Стасюка, генеральним контрольором — Рафеса (жида), секретарем звязку з російським урядом — Стебницького.

Крім того Другий Військовий Зізд додав таку постанову: — Тому, що Тимчасовий Уряд Росії не розуміє і не оцінює належно великої організованої сили української демократії і систематичним опором та непорозумінням загострює національний конфлікт в Україні й перешкоджує в організованій праці, викликає анархістичні настрої серед населення, Зізд вирішив поставити на увагу Тимчасовому Урядові Росії, що коли він дорожить збереженням здобутків революції, а зокрема спокоєм і планомирною організацією народних масс на Україні, то першим засобом до того є одміна постанов в справі домагань, які були урядові представлені і негайне признання тих домагань. Далі: Запропонувати політичному представництву Українського Народу, Центральній Раді, більше до Тим-

часового Уряду не звертатися, а негайно приступити до твердої організації роботи на теренах України в повному контакті з меншостями на Українських землях, як єдиного способу врятувати Україну від безладдя й руїни. Зїзд зі свого боку забезпечує найактивнішу рішучу підтримку Центральної Ради у всіх її заходах та кличе увесь організований український нарід одностайно й неухильно виконувати всі постанови свого уряду. В справі переведення автономії України в життя, Зїзд вважає необхідним запропонувати Центральній Раді як можна швидче скликати територіяльні збори, які установили б форму державного апарату.

Такі ж постанови виніс і Селянський Зїзд.

Майже цілу ніч ми все обговорювали події сучасного менту і ділилися думками. Через два дні Полуботківці, переодягнені, оглянені, в нових чоботях й одностроях з українськими відзнаками, після молитви відправлені на фронт в розпорядження команданта X корпусу. Цей корпус російським урядом був намічений для українізації, з шестим і тридцять четвертим корпусами одночасно. З ад'ютантом і хором полкової музики ми провозжали Полуботківців далеко за Ізяслав. Як вони пішли я довго ще стояв на дорозі і дивився їм у слід та бажав і надалі залишитися такими славними, національно свідомими Українцями.

ДОКТОР БАХМАЧ

Ми знов у дорозі. Мій вагон був третім від паротягу, звичайний клясовий вагон з деревляними лавками і полицями. Козачня добре його вичистила, вимила... Тільки від тої чистки повітря у вагоні стало вогке й пахло мокрим деревом. Світла небагато, лише дві свічки на цілий вагон у тьмяних ліхтарях і тому по кутках вагону було цілком темно. Зі мною їхав полковий лікар, доктор Бахмач, син кубанського козака. Учився він на Кубані, закінчив Новоросійський університет, а позаяк був стипендіантом, по закінченні науки мусів відслужити у війську по півтора року за кожний рік проведений на науці в університеті. З початком війни він був призначений до шостого армійського полку. Це була людина весела, метка, маленького росту, русявий, з маленькими вусами, синіми очима, волос на голові довгий, рідкий. Дуже швидко орієнтувався у всяких політичних питаннях моменту, гарний одуховлений бесідник, вмів приваблювати до себе слухачів. З початком революції його вибрали головою полкового комітету. Довший час він добре виконував свої обов'язки й завдання, зумів у тяжких часах безладдя й анархії задовільно полагоджувати з юрбою. Часом на мітінгах він впрост ляв доморослих Демосфенів й виставляв на сміх їхні безглузді домагання. І юрба на нього не гнівалась, навіть слухала з приємністю!

Я самий любив його слухати, особливо у подорожах, як от і тепер.

Одного разу до шестого полку прибула сотня маршовиків, виключно з амністованих дезертирів. Це були люди навіть з кримінальним минулим; поки вони доїхали до полку, то по дорозі нарobili стільки безчинств, що, як би не революція, то всі вони попали б у далеку Сибір.

Прибули вони до шестого полку в другій годині ночі й зараз же на полковому майдані, у повному безладдю, почали криками викликати команданта полку і голову полкового комітету вийти на майдан. Полковник Квецінський, командант полку, негайно ж вийшов до юрби і бажав від неї довідатися, чого вона хоче? Ця безтолоч почала обсипати полковника всякими неможливими до виконання вимогами. Командант почав пояснювати, що на підставі законів, які обов'язкові для всіх, він їх претензій виконати не може. Піднявся страшний крик, погрози. Хто зна, чим би то могло закінчитися, але у цей саме час прийшов на майдан доктор Бахмач. Побачивши небезпеку для полковника, голосно, на увесь майдан викрикнув: — Позір! Говорить до вас голова полкового комітету! Вишліть зразу членів ваших сотенних комітетів, з якими наш комітет обговорить ваші вимоги, а ви йдіть спати. Бо інакше біда буде з вами! Двадцять тисяч вояків, що взавтра відходять на фронт вам не вибачать, що ви не даєте їм спати своїм гармідером.

Люди притихли. Члени полкового комітету розвели їх по хатах і майдан опустів, з прибулими пішли й їх представники. Другого дня полковий комітет завізвав всіх членів сотенних комітетів маршових сотень і так їх висварив, що вони самі визнали свою вину й осудили крикунів.

Іншого разу до полку прибуло яких триста маршовиків, яких треба було негайно вислати на фронт; там почалися великі бої на відтинку X корпусу. Люди зібрали мітінг й вирішили на фронт не йти, доки їм не

виплатять платні за два місяці наперед, та щоб всі кадрові старшини й салдати полку йшли на фронт самі, а вони з свого боку залишать тут стільки людей, скільки по їхній думці буде потрібно. Перевели перевибір полкового комітету, це все списали і постанову вислали до доктора Бахмача. А самі демонстративно пішли по містечку з десятком червоних і чорних прапорів та революційними піснями. Зайшли до чудового парку властителя графа Демідова Сан Донато й розбили там мармурові пам'ятники різних богів. Др. Бахмач, в порозумінні з командіром полку зібрав полковий комітет й наказав сповістити всі сотні, що наколи чергова сотня на фронт не піде, то замість неї піде друга сотня, по жеребку, якій не черга йти на фронт. Розбіглись комітетчики по сотнях, а через пів години увесь парк був оточений кадровими сотнями, а доктор зайшов до парку, скликав до себе маршовиків і сказав їм: — Наколи вони не сплять бешкету й за півгодини не будуть готові до відправки на фронт, то з них не зістане ні один живим, бо вони оточені з усіх боків. Подивились бунтарі на всі боки й хотіли почати переговори, але кадрові, озброєні рушницями виганяли всіх на майдан. Побачили маршовики, що нема жартів, за чверть години вже пішли по призначенню. Кричали: — От це вам Свобода! Та це ж не комітет, а якісь чорносотенці...

Доктор робив все, щоб чим небудь зацікавити вояків. Увесь час давав відчити, навіть концерти. Свої виклади перемішував з байками та анекдотами, рядив аматорів всякими блазнями. Цим позискав собі не аби яку популярність. У своєму полковому госпиталі він з помічниками робив справді не аби яку роботу: хворим справді помагав, над симулянтами не раз насміхався.

Одного разу якійсь дезертир, випущений з тюрми з наказу Керенського, заявив полковому комітету, що лікар вигнав його з госпиталю, й, між іншим, те, що сам доктор в медицині не розуміється. — Я йому кажу, що у мене середина болить і кому знати краще? Йому чи мені? Він у мене в середині не був. А він каже, що я здоровий... Прошу полковий комітет вислати мене на перегляд до іншого госпиталю.

Доктор Бахмач прочитав цю заяву, попрохав прикликати симулянта до комітету і тут, в присутності всіх членів заявив, що він приймає жалобу до відома, вибачується, що до цього часу не заглянув до середини хворого, що це була його похибка і тому він сьогодні ввечері розріже йому живіт, в присутності своїх помічників і членів комітету розгляне, яка там хвороба й тоді знатиме напевно, що з ним є. Симулянт так перелякався, що втік з полку. Де він є і досі ніхто певно не знає.

Іншим разом переводив інспекторський перегляд бригади генерал Черноглазов. Це була людина жовчна, нічим не задоволена, для нього все, чого він не бачив — бракувало. Оглянув він полки, кухні, обози, канцелярії інтендантські запаси й зайшов до полкових санітарних інституцій. Тут оглянув і по звичаю, скрізь найшов вади, мовляв, нема того й іншого; всіх висварив, круто повернувся і пішов з госпиталю. Покликав до себе доктора. Голову підняв до гори, руки в кишенях і голосом Зевеса каже: — Впродовж трох днів наказую мене повідомити, хто в тому винен, що у вас бракує багато медичні і самих необхідних інструментів. При тому дуже гостро подивився на доктора, начеб хотів сказати: — Це ти, голубе, у всьому завинив! — І пішов до свого авта.

Доктор витягнув всю свою канцелярщину й почав вибирати ту пере-

писку, що цієї справи торкалася. Знайшов цілу купу рапортів якими він прохав і медицині і постіль та інструменти й доказував, що без цього госпіталь полковий не зможе виконувати своїх функцій, для чого госпіталь і заведений, бо без проханого, він як без рук! Це все зібрав у копіях, з резолюціями наложеними власне рукою того ж самого генерала: — Найліпші ліки для слабого, це сонце, вода і повітря! — І далі поради, не обтяжувати державний скарб непотрібними видатками, а користати з того, що є під руками. Боротися з симулянтами дисципліною, а не медициною і його перепискою не обтяжувати, мовляв і так забагато праці. Коштів відпущено не буде, крім хиба на те, що самий генерал вважатиме необхідним. Пора скінчити з неоправданими вимогами лікарів...

Все це доктор Бахмач переписав, перенумерував і відправив не на третій день, як водилося, а таки зараз до генерала. Той як оглянув папери, телефонічно викликав доктора до себе й відразу почав: — Хто дав лікареві право так дискредитувати свого начальника при виконванні ним своїх прямих обов'язків. Це підірвав його авторитету серед його старшин, і пішов, і пішов.., Доктор слухав і мовчав. Генерал подумав, що доктор зрозумів свою похибку, змяк трохи і каже: — Всьому цьому винна ваша молодість і нерозважність. У друге не робіть таких нерозважних кроків.

Доктор відкрив рот та й каже: — Вибачте, пане генерале, я не знав, що всі ваші резолюції на рапортах, що їх мені прислала ваша канцелярія, були не для виконання, а на підставі ваших резолюцій увесь час працював у полковому госпіталі й дійсно, багато людей за для браку медицини, замість того, щоб через два, три дні вийти здоровими - лежали тижнями. По своїй молодості я думав, що у війську так і треба робити...

Ще хотів щось сказати, але генерал закричав: — Під арешт! На п'ять днів під арешт цього лікаря! Негайно!

Відсидів доктор Бахмач своїх п'ять днів і добре переконався, що то є дисципліна і славетне "норову мойому не заперечуй".

А як повернувся у полк, то знайшов багато всякого, так необхідного добра для госпіталю: постіль на дванадцять ліжок, різний одяг, інструменти й медицина...

Коли генерал приїхав у полк удруге, то до полк. госпіталю не заходив. У себе в госпіталі, при щоденній візитації, доктор так привчився пізнавати симулянтів, що вони, коли черга на огляд доходила до них, старалися попасти до іншого лікаря, а то й втікали. Найбільше симулянтів було перед відправкою на фронт. Тоді такі траплялися хвороби, що медична наука їх не знала і мабуть не знатиме.

Під час нашого походу доктор Бахмач з шестого полку був перенесений до Гайдамацького і це був один з найкращих бойових товаришів. За українську справу стояв горою і своїми сильними аргументами перемігав своїх противників у всіх дискусіях.

По своїм політичним переконанням він більш всього підходив до самостійників, з соціалістами мав увесь час суперечки, не міг ніяк погодитися з їх утопіями. З ними погоджувався хиба в одному, — не визнавав приватної власності. Коли його питали, де його власності, відповідав: "У одній кишені вош на аркані, а в другій блоха на ланцюгах". І все добавляв — Люблю Україну, тільки біда, що для демократичного устрою немає доброго диктатора. Може тоді й наші мудрагелі зрозуміли б, що щоб правити державою, треба уміти правити і знати, як це робити.

НЕ В КІЛЬКОСТІ, А В ЯКОСТІ

Після перемоги над ворожими передовими частинами йдемо весело вперед по дорозі до кордону території Всевеликого Війська Донського. Це було у квітні, 1918 року десь перед полуднем. Чудова весна бадьорить душу й тіло козацтва. Рветься з грудей весела пісня, проміні сонця бавляться на багнетях рушниць. Сонечко вже вступило в свої права господаря дня, з першими проміннями сонця ожив чарівний світ. Давно, давно це було, а от, як згадаєш, — здається, що це було вчора. Так перед моїми очима проходить цей образ: Віра, надія й певність в перемогу обіднаних козаків.

Ось, вже й полудне. Стаємо на перепочинок, підїхали кухні, смачно пахне капуста. Зпереду їде авангард на чолі з сотником Савельєвим. Він побачив, що ми стали і сам стримав свій відділ. Зїйшов з дороги в рокишній гайок та дав наказ сотням ставати на обід. Зо всіх сторін понеслась з молодих грудей високо до неба й широко, далеко по землі — молитва. За кілька хвилин відчинилися накривки на кїтлах і пара, зирвавшись з неволі густою мрякою та чудовим приєкусом заволоділа й заворожила всіх. Їдять хлопці капуста, хлібом заїдають і вдоволено крехтять. З ними разом їсть і старшина з неменшим апетитом. І мені чура приніс миску цього нектару. Їм і ще хочу, такий смачний. Покликав куховаря, похвалив за капустяк і наказав видати йому в нагороду карбованця на пиво. Через яку годину всі підїли й відпочивають по обох боках дороги. Сон швидко забрав всіх в свої обїйми і все понеслося думками куди лиш хто хотів. Справжній відпочинок, хоч і на війні.

Десь коло третьої години пополудні козак кінної сотні гайдамаків пригнався до нас, наче кїт зіскочив з коня, підбїг до мене й передав від хорунжого донесення. Зпросоння глипаю очима, протираю хусточкою окуляри й читаю: “Ми перехопили на стації Микитівка телеграму, що з Дебальцева їде велика група російської армії, яка воювала на Кавказі і тепер вертає до дому. Але їх переформували червоні в армію революції і вони їдуть битися з ворогами революції під керуванням Єгорова і Лазарева, силою приблизно сорок тисяч ріжної зброї. Зараз ведуть переговори з углекопами й стараються перетягнути їх на свій бїк, а за це обїцяють грушки на вербі. Їх проводирі вибирають позицію на зустрічний бїй. Поставили гармати щоб стрїляти прямою наводкою, бо так легше вцїлити, багато п'яних. Всі кричать, ніхто слухати не хоче. Ведемо дальше розвідку. Хорунжий Бабенко”.

У мене в групі не більше вісімнадцять тисяч всіх, а їх з углекопами вчетверо більше. Збираю людей, оповїдаю, яка ситуація й на жарт питаю їх, чи підемо бити ворога, чи з переляку до “лясу”? Всі козаки як один закричали: — Веди, батьку, до бою за волю, за Україну. Як треба, нам не страшно й життя своє віддати. Ми з піснею козацькою у бїй підемо й ворога розібемо. Я зрадив, похвалив козаків за те, що вони одної думки зі мною і даю наказ бути готовими до зустрічного бою. А самий, з адютантом і командантом гарматчиків їдемо вперед оглянути дорогу й вибрати позицію для далекого і близького гарматного вогню. Кіннотчикам, під орудою сотника Ляховича, наказав бути готовими, оглянути коней, добре нагодувати, підтягнути підпруги в сїдлах і стремена, підв'язати все, що може брязчати.

Вже недалеко до ворожої позиції. В далекозір бачимо хмари вуглекопів, що їх зганяють червоні, всі кудись ідуть і вертаються назад.

Смеркає, треба чекати до рана. Намітив для кожної частини завдання здобути Микітівку, Горлівку, Ргутний завод. Наказ передаю адютантові. Діспозиція готова. Сонце зовсім сховалося. Темінь все більше й більше ховає від нас позицію ворога.

В цей час інший гінець приїхав і привіз донесення, що ворог вже знайшов нас і жде на наш наступ. Щоб нас попередити, хоче з першими проміннями сонця вдарити на нас. Його відділи вже розведені на вихідні позиції, кіннота дістала якийсь таємний наказ і готується до акції. Наші хлопці сліdkують за кожним їх кроком. Чути, як сотник Одинець веде й ставить свої гармати на вибрані місця. Десь далеко і полки займають місця, щоб попередити ворога і не датися зловитись несподіванкою. Обози залишили в гайку і там кухарі все приготівляють на завтрашнє снідання.

Північ минула. Я по своєму звичаю, перед боем сідаю на коня й обїзджаю свої війська. Даю останні накази, останні вказівки старшині, підбадьорую козаків і так доїхав перед самим світанком до нашого правого крила, де стояли два куріні гайдамаків, а за ними в долині зібралась кіннота групи, під проводом сотника Євгена Ляховича. Мене цей сотник все притягав до себе своєю відвагою, рішучістю, ініціативою й призи́рством до смерти. Красунь був такий, що кращого не знайти, на заздрість парубкам, на потїху молодицям і на перегони дівчатам. Тільки я підїхав до кінноти, як він наче з землі вискочив, відсалютував і каже: — Батьку, ворог веде коні в поводу, силою не менше тисячки через корчі і вже не далі півтори тисячі кроків від нас; треба бути готовими! Я повернув свого коня, виїхав на горбок і дійсно бачу, що пора, вже срібні полоски промінів сонця здіймаються над землею, от, от поцілують її на добрий ранок, а поміж тими полосками і землею видно голови ворожої кінноти. Чути як коні храплять, бють ногами землю, дзвонять залізним приладдям. Видно, як їдці ладяться сідати на коні. Нема часу до розмов, повернув голову до своїх і даю наказ “по коням!”. Чути, як козаки вмент сіли на коні: даю другий наказ: “шаблі до бою!” Знов наче машина шаблі вихопили з похвів, високо підняли догори і з силою спустили здовж коня. Третий наказ: “в лаву, за мною на віковічного ворога!” Це був чарівний образ. Як хвилі на Чорному морі в часі бурі високо підносять догори свої хвилі білим гребенем вкриті й немає сили, яка спинила б ці хвилі, вони несуться вперед, все що на дорозі — нищать і забірають з собою, одно, що їх може стримати, це велика камінна гора або беріг і то вони не зупиняються, а мільйонами діамантових крапель розсипаються і гаснуть, — так наша козачня, почувши наказ, вхопила повіддя лівою рукою, схилила голови до ший коней, міцно правою рукою охопила рукоять шаблук і як буревій понеслась за своїм командантом з криком: “За Україну, за її волю! За славу козацьку!” Ще хвилинка і вже чути, як сталь гримить об сталь, видно, як падають бійці. Пригадали козаки як дома молотили жито й пшеницю, так тут молотили ворога. За яку півгодини бою ворог не витримав й розбігсь в різні сторони піль, залишивши на місці багато забитих, покалічених. Бігають без їдців коні, санітари перевязують ранених. В цей час наші гармати відкрили гураганний огонь по ворожих позиціях. З своїми страшними піснями полетіли гарматні стрільна й рвалися по всіх закутках поля бою. Наша кіннота, погромивши ворожу, оточила з всіх

сторін ліве крило ворожої позиції і погнала охопленого панікою ворога. А в запіллі позривала залізницю й унеможливила ворогові втікати поїздами. Ми здобули велике число полонених, вагони, набиті краденим крамом, гармати, кулемети, рушниці і набої та цілий санітарний вагон медичних матеріалів, що їх нам так бракувало. Повна перемога на нашому боці, але б'ються ще за Ртутний завод. Висилаю туди Дорошенківців і за короткий час ворог вівісив білий прапор на ознаку, що піддається. За пару годин ми вже відпочиваємо в Микитівці, кухарі підвезли снідання.

Полонених відпроваджуємо в запілля. Викопана глибока братська могила і в цю могилу зложили ми забитих, хай в спокою спочивають, а безсмертна слава вітає над їх могилою, вкритою свіжою зеленню і нашим смутком. Салют з гармат і рушниць, музика грає похоронний марш, хор співає вічну пам'ять... Терновий вінок, зелені галузки прикрасили могилу, а неслухняна сльоза оросила очі присутніх. Полковий священник сповіщає листами родини забитих, а скарбник висилає належну грошеву поміч. Ще хвилина і сигнал бойової сурми кличе військо до дальшої праці. Залишаємо на місці тих, які з славою виконали своє завдання. Як щоб ми мали свою вільну Державу, ці могили стали б для нас історичним документом, як ми боролись за нашу волю, за наше право, за Україну.

СЕЛО ЯНІВКА

Недалеко стації Калинівка розвернулось невелике село Янівка. Це був маєток одного пана, який відцурався усякого хама. Жив він у замку, великому, старовинному, в середині дуже гарно прибраному. Зі всіх боків оточений стіною, щоб охоронити себе перед можливою бідю. В тому замку були пивниці, були закратовані темниці. Як кажуть старожили, що в давну давнину там пани полонених тримали, а єзуїти їх в християнство наvertsали. А підчас покою, російського розвою, дідичі там добре працювали і з сусідами далеко за північ бенкетували. Селяне на краю села жили, в часі відпочинку постоли плели. Мав кожний маленьку, біленьку хатку, коло хатини вишневий садочок, а в долині за корчами гарний ставочок, на дворі копиця жита, від дощу соломною вкрита. З боку села церква стоїть, біля неї громада що неділі гомонить. Старенький піп Службу Божу відправляє й людей на чесне життя направляє. Кругом палацу на майдані, на високому "кургані", жиди торгують цілий час, збирають гроші не для нас... Цілий день вони гвалтують і всіх, як вдасться, ошукують. А на краю того села стоїть велика корчма; хто до неї зайде, то вже без грошей до дому піде. Старий жидок там з пейсами сидить і на всіх гостей як та папуга сичить. Своїх він лає, як побачить, що хто горілку переливає, а на всіх кричить; як хто не має чим за випите заплатити, він останню свитку здере, у нього ніколи нічого не пропаде. Пяниця його благає, та на корчмаря це зовсім не впливає. Козак просить дати квартиру, а я принесу жита четвертину, бо я пити дуже хочу, а свитки заложити нізащо не хочу. Бо жінка в дому буде бити, що всі гроші вже пропиті, буде при тім докоряти і під боки штовхати та все буде говорити, за що тепер будемо жити? Треба дітей годувати, а ти будеш все пропивати. Та як в потилицю попхне, то світ божий перед очима переверне. Шинкар козака слухає й за двері його випихає, щоб ненароком жінка його до корчми не прийшла, бо дуже добре знає, як тоді жінка виглядає. Не хоче жид в його шкірі бути, бо приємности такої довго не забути.

БУДЬОННИЙ

1919 рік для большевиків був дуже небезпечний. Біла армія вигнала большевиків з Кубані, Дону, України й кинулась на Москву. Біла кіннота під кермою Мамонтова здобула Орел й підійшла під Тулу. В Москві переполох страшенний, всі головачі збираються втікати.

Піхотні частини підійшли до Харкова у поміч Мамонтова. Однак в цей час кіннота Мамонтова ограбувавши по дорозі всіх і все, не виключаючи церков, де вони зривали з образів Матері Божої золоті й срібні ризи й просили у неї прощення за ограбування, кажучи: “Прости нам, о Божа Мати, що ми тебе ограбували, бо все одно большевики у тебе все заберуть... Краще хай я це зроблю, чим прокляті безвірники, вороги наші...” Награбивши всякого добра ця армія стала нездатна для бою, і не захотіла йти на Москву, а почала вертати назад. Одночасно Денікінці здобули Київ, завдяки чому виникла війна і з Україною.

Як скоро Мамонтов зайняв великі простори, большевики звернули свою увагу на значення кінноти й вирішили сформувати червону кінницю, посадивши пролетаря на коня. Головним командантом призначено Кліма Ворошилова, що й поняття не мав про кінні бої а він почав підшукувати собі відповідного вожака, щоб умів їздити, рубати, був популярний серед війська і безпечний для командування. Треба було знайти таку особу, бо головний штаб був сформований з фахівців царської армії під керуванням колишнього начальника штабу Варшавського округу та старшин різних царських полків. Обдивився Ворошилов та побачив багато всяких бандитів. Був такий царський унтер-офіцер Думенко, дуже популярний серед війська, та для Ворошилова він не підходив, бо ще вірив в Бога, молився перед сном. Був завзятий рубака Жлоба, але й цьому не вірив Ворошилов, бо то бувший підполковник. Були всяки типи, Тимошенко, Опанасенко, Кривопуст, Садовой і багато інших, але очі Кліма зупинилися на бувшому вахмістрі Приморського кінного полку, Семенові Будьонному. Ця людина походила з селян. 1903 року він вже забраний на військову службу, був добрим кіннотчиком. Залишився на “сверхсрочній” службі, відслуживши свій речинець, був учасником японської і великої війн. Умів добре погуляти, співати, мав веселу вдачу. Коли Ворошилов покликав його, мав 34 роки. Мужчина з довгим вусом, не поганий з обличчя й постаті. На коні сидів наче влитий, рубає без промаху. Йому й наказано самим головнокомандуючим сформувати кінноту і от, трійка — вахмістр Будьонний, слюсар Ворошилов і кравець Щаденко формують кінноту силою в двадцять тисяч шабель. Кіннота ця була чудова, тільки що там крім розбішак, бунтарів, злодіїв і безхребетних не було нікого іншого. Слухалися вони лише своїх проводирів, навіть комісарів наганяли під всі чорти, як вони казали.

За якійсь час штаб обговорював план, як розгромити Мамонтова. Будьонний сказав таке: — Коли ваші плани не готові, то мусите виготовити на завтра, бо більше ми ждати не будемо. Тимчасом ви собі говоріть, а ми відпочиватимемо.

Вислана у ворожий бік розвідка дає знати, що у ворога кінноти багато, але вона нічого неварта.

Другого дня все готово до наступу і новий совітський “Мюрат”

блискавично розгромлює армію Мамонтова й забирає тисячі найкращих коней, а полонених розстрілює. Починається робота кінноти на всіх фронтах; кіннота викидає білих з Ростова і будьонновські банди знищили на своєму шляху все, що було можна знищити: випили всю горілку, перебили буржуїв і поміщиків, шарпали й жидів, та за них вступився сам головний вожд червоної армії, Троцький, щоб бойці не сміли паскудити червоної армії і не чіпали жидів. Будьонний вже не вахмістр, а генерал і кавалер всяких почесних ордерів червоної армії. Він з своїми спільниками вже збирається йти на Європу, у першу чергу на Польщу. Кіннота вже дійшла до Львова, тільки тут польська армія, переорганізована французькими генералами, розбиває Будьонновців, що після першого невдачного бою повернули своїх коней назад й почали так втікати, що ніяка сила їх не могла здогонити. В дорозі, як стало вже безпечніше, почали грабувати, потрохи жидівські погроми переводити і то такі, про які жидівський світ ще ніколи не чув. За цей час французький генерал Вейган зрозумів тактику неуків, большевицьких командантів: розбиває у першу чергу Хвесіна, парікмахера з Саратова. За ним полетів Тухачевський і Польща врятовано, а в Москві страх, що далі буде? У частинах починаються бунти і якби не рішучість Ворошилова, що пішов на все, "або пан, або пропав" — арештував і розстріляв сотки бунтарів з їх командантами включно. Розбивши большевиків Польща почала переговори, а Ворошилов дає наказ Будьонному йти на Врангеля у Крим.

Будьонний дає наказ своїм бойцям: — Товарищі, ми зробили те, чого не зробив ще ні один генерал-учений. Ми скрізь побили і бемо ворога. Крим мусить бути наш, вперед за мною! І тут під загальною командою Ворошилова, Котовський і Будьонний розбивають білу армію, яка відходить на раніше заготовлені кораблі. В Криму починається робота незвичайки під орудою мадярського Беля Куна, страшного "ізувіра", жида-садіста, що в одному Севастополі розстріляв 50 тисяч білих. Сьогодні Будьонний маршал червоної армії, кавалер всіх орденів, головнокомандуючий московським воєнним округом. Кажуть, що коли його і Ворошилова вислали для науки в академію генерального штабу, то там він лише глипав очима і все звертвся до Ворошилова з словами: — Чуєш, товарищ, яку ахінею несе цей професор. Не знати, як ти, але я без горілки тут нічого не розумію.

Будьонний і тепер згадує своє минуле життя і часами, як напеться в товаристві, то пускається в танець, танцює свого улюбленого "комаринського мужика". Це людина, яка може бути певна, що доки існує ССРСР, доки він буде жити, йому ніхто зла не зробить, бо його ніхто не боїться, що він, приміром, зробить переворот, або який бунт.

МЕНЖИНСЬКИЙ

(Відомости взяті з російських часописів у Парижу, Франція).

До помершого й уже вмурованого у кремлівську стіну предсідника ОГПУВР Менжинського цілком не можна приміняти латинську філософську істину, що “про мертвого, коли не маеш що сказати доброго, не кажи нічого”. Про цього звіроподобного чоловіка навпаки, треба все оповісти, хто що про нього знає, бо відомости, які подавали свого часу про Дзержинського, будуть такі самі неправильні.

У біографіях як Дзержинського так і Менжинського є багато спільного. Вони оба були ворогами пролетаріату, по крові були “дворянами” (шляхтичами), Росію знали дуже мало. Один з них до революції дивився на Росію з вікон тюрми, а другий з шиковних ресторанів Парижу.

По характері своєму ці два типи мали великі різниці. Дзержинський був садистом у повному розумінні цього слова. Менжинський по крові своїй був польський аристократ, а по вихованні дегенерат. Його батько був адміралом російської флоти, якийсь час був професором у корпусі Пажів. Самий Менжинський вчився у петербургському університеті. Виглядом, як казав Троцький, був зовсім не подібним на людину. Дуже товстий, очі підозріло бігають у всі боки, на губах холодна й жорстока призирива усмішка. Як тепер говорять — він був хворий на хребет й тому його кров згнила. Як ішов вулицею, можна було думати, що він п'яний, би хитався у всі боки. Коли вчився в університеті, приятелював з студентом Б. Савинковим. Один писав вірші, а другий комедії і погані романи. Через якийсь час посварилися й стали ворогами на все життя. Розійшлися вони і довго не стрічалися, аж до революції. Савинков був терорістом, і царським урядом був засланий в Сибір. В революційні часи вернувся та був призначений военним міністром уряду Керенського. Тоді давні приятелі зустрінулись. Це сталося так. По захопленні більшовиками влади й банкрутстві Керенського Савинков втік у Францію. В Парижу агенти Менжинського його піддурили: заманили й арештували, а опісля привезли до Москви. Допитував самий Менжинський. Розуміється, Савинков мусив згинати.

За кордоном Менжинський вчився скрізь по троха і скрізь погано. Студював релігію, філософію, марксизм, однак жадної соціальної рівності не визнавав. Його метою було стати чимось великим, понад головами юрби, хоч не мав до цього ніяких даних. Це й кинуло Менжинського в обійми революції, і він почав з того, що став редактором революційного часопису в Ярославлі. У ньому писав, як треба в часі революції нищити своїх противників. Ця писанина була така бідна, що по за Ярославлем її ніхто не читав. Коли ж почалась реакція, він кинув свій часопис і на гроші свого брата, людини багатой, виїхав до Швейцарії.

Ленін ставився до нього з призириством і все казав доволі ординарно, що “цей неврастенік ні на що не здібний”. Це викликало з боку Менжинського до Леніна ненависть. Він обзивав його головою вертихвістки й ловив кожну хвилину, щоб Ленінові чим будь докучити. Нагода трапилася: одного разу, 1909 року, втік з Росії член сибірської експропріаторської організації, Саша Лобовець на прізвище. Його організація мала ве-

ликі гроші, бо вони ограбували банк в одному з міст над р. Камою. Головою у них був підстаршина-дезертир, що вже ограбував кілька пароплавів. І от, ця партія через Сашу передала Леніну тридцять тисяч рублів на зброю для большевицького центру. Гроші Ленін взяв, але зброї не купував і ніяких рахунків з цих грошей нікому не здавав. Організація дала Саші гостру пересторогу, щоб він звернув ті гроші. Саша приїхав за кордон і, знаючи ненависть до Леніна Менжинського, передав всю справу власне Менжинському. Цей, радий, що може вдарити по верхівці вертихвостки, написав до Саші листа, а Саша надрукував той лист у часописах, обвинувативши Леніна у присвоєнні організаційних грошей. Ленін зразу ж зорієнтувався, хто написав того листа й розуміється, від цього не став більшим приятелем Менжинського. Всі приятелі Леніна поставились до нього ворожо, а ще коли Менжинський викрав одну красуню, жінку червоного вельможи, то всі ждали розправи партії з Менжинським. Але цей неврастеник не залякався. Внедовзі почав писати в часопису "Наше Ехо", що як би цей Ленін колись прийшов до влади, то осідлав би пролетаріят і був би не кращим від Павла I. Над цим задумався його однопартійники і дивувалися гострим (і пророчим) словам. Ніхто йому нічого злого не зробив, а навпаки, — коли через чотири роки Ленін дійсно став на чолі "пролетарської" влади, то між головачами був і ніхто нший, а той самий Менжинський. Йому, цілковито не підготованому в фінансових справах, дають портфель наркома (міністра) фінансів. Коли приятелі Леніна його запитали, як він міг призначити свого ворога на становище наркома, — він відповів: — У Росії така велика господарка, що й для кожного бандита робота знайдеться.

На становищі наркомфіна він давго не був. Скоро Менжинського призначили амбасадором в Берлін. Там він по своїй спеціальності крім роботи посла повів шпигунство, розвідку. Був одним з членів совітських переговорів у Бересті-Литовському з німцями. Один з німецької делегації сказав йому, Бухарину і Красіну по приятельськи: — Я певний, що колись, як воєнна заверюха промине у вас, то вдячний російський нарід вам голови зірве! На це Менжинський відповів: — Не зірває досі, то вже й не зірве, будьте певні!

Іншим разом німці захопили пошту місії і там знайшли велику силу брошур, німецькою мовою, з завізванням німецького пролетаріату до революційного зриву. Зрозуміло, що німці вислали Менжинського до Москви, а російську місію закрили.

В Москві до нього придивився всесвітний кат, Дзержинський. Пізнав у ньому собі достойного заступника, тож прийняв Менжинського на становище голови надзвичайного відділу тайної поліції. Менжинський без надуми становище прийняв і був на ньому віртуозом...

Як і Дзержинський, він всіх арештованих у політичних справах сам допитував. Про це розповідає Мельгунова, Степанова. Вона каже, що була здивована вихованням Менжинського. Він їй стрінув коло дверей попрохав сідати, сів самий, вибачився, що не випив ще свого горнятка чаю й прохав дозволу його докінчити. Опісля як почав розпитувати про різні річі, так мало не довів її до втрати пам'яті. Вонаж оповідала про жінку високого урядовця, якого треба було позбутися, а не було ніякої підстави до зачіпки. Менжинський запросив жінку до себе і показав їй листи, з яких вона довідалася про подружню зраду свого чоловіка й підписала проти нього все, що Менжинський їй подав. Пізніше вона доглу-

палася, що ті листи були сфальшовані, з плачем кинулася до Менжинського й просила віддати, або подерти підписані нею обвинувачення. Він з чортівським усміхом відчинив їй двері з словами: “Знявши голову, по волоссю не плачуть. Через ці двері багато жінок йшло на смерть і не плакали, а ви плачете за вашим зрадником”. Жінка втратила притомність і її вже винесли з кабінету.

Час минав. Менжинський увесь час приглядається, хто у вертихвістки сильніший — і він туди тягнув. Леніну не довіряв і все ховався за Держинського. Коли побачив, що Леніну приходить кінець, останні дні життя, посунув до хитрого лиса Троцького. Той держав Менжинського віддаля. Коли ж почалася боротьба нажиття й смерть поміж Троцьким і Сталіним, він пішов за останнім й у нього знайшов собі відпочинок в розкішних кімнатах кремлівської палати, де жили фрейлини цариць. Там він закутаний в плащ, хворий, розбитий параліжем увесь час лежав і студював перську мову!

Менжинський не покидав праці до кінця свого собачого життя. Все слідкував за роботою своїх підвладних і як тільки помітив повільне виконання обов'язків, такого робітника вислав у найдальші закутини просторих країв СРСР.

Та настав день, коли його служба підняла рейвах по цілій палаті. Менжинський неживий. Знайшли його лежачим на дивані у своєму кабінеті. Лікарі ствердили смерть і його з великою парадом поховали серед його ворогів-співробітників. Урядова преса про смерть Менжинського нічого ясного не написала. Та кажуть, голос народу є голосом Божим! Тому майже всі переконані, що він не помер природно, бо вже був невірний його ворогів-співробітників. Урядова преса про смерть Менжинського гідний для большевицької камаріллі. Отже, або помер з руки уряду, або сам себе післав туди, куди вже давно йому піти треба було, щоб менше нещастя було серед добрих людей.

ГНІВАНЬ

Відомості, що Центральна Рада підписала з німцями угоду і те, що німці вже в дорозі й десь тут, недалеко Калинівки, з блискавичною швидкістю пролетіла по цілій землі Українській. Групи дезертирів, що з фронту втікали, як би переродились. Ніде про їх бешкети не чути; їдуть по домам, наче б справжні вояки, що виконали своє завдання і тепер їдуть на заслужений відпочинок. Тільки ще в прифронтовій полосі розбишацька гарячка не стихла й на лінії Жмеринка-Проскурів-Фастів ще революційний боляк не розлізся. У Винниці гвардійський кірпус на чолі з підстаршиною Качаловим та лікарем Андроніковим по готелях поглиблюють революцію. У Гнівани 76 кубанський полк на чолі зі своїм виборним командантом полку, старшим тамборістом, став на відпочинок. Всі старшини вже зайняли по новому наказу відповідальні становища куховарів, а старшинами поставали найбільші крикуни в полку, що навіть в бою не були ніколи! Цей полк був заразою нашої околиці і ми ждали тільки на відповідний час, щоб його розігнати.

І цей час незабаром настав. Через стацію Калинівка на Проскурів їде поїзд з німцями. На стації Калинівка з поїзду зійшов німецький старшина й звернувся до команданта стації сотника Зіновева в російській мові: — Де тут большевики? Зіновев відповів йому по німецьки: — У Винниці штаб шостої армії, а в Гнівани 76 піхотний полк, силою у дві тисячі багнетів. Відповідь німецькою мовою німцеві дуже подобалась і він на місці познайомився з Зіновевим й запропонував йому поїхати з ним до Гнівани. Зіновев погодився, тільки запитав дозволу свого команданта та прохав дозволу взяти чоту козаків. Німецький старшина, оберлейтнант Кульман запросив Зіновева до свого вагону й вони поїхали. На стації Винниця залишили німці свою залогу й поїхали далі. Недалеко стації Гнівани, коло семафора, поїзд став. Зіновев з своєю чотою вискочив, побіг на стацію і там затримав всю варту, що п'яна спала. Потім арештував телеграфіста й начальника стації, коло телеграфічних апаратів поставив варту. За кілька хвилин стація опинилася в наших руках, а тут підійшли й німці. Від задержаних людей довідалися, що вся полкова сметанка є на надзвичайних зборах у школі; полк розташований по хатах і в цукроварні. Була дев'ята година ввечері. Ніч була дуже темна і холодна. Дув сильний вітер, так що не було чути, як один до другого заговорив. Відділ підійшов до школи, оточив її з усіх боків; коло вікон і дверей поставлено вартових. Чути, як оратор кричить, аж охрип. Погрожує малоросам та німцям, що як лиш стріне їх на своїй дорозі, змете, що й сліду не стане. Другий кричить: — Нехай сюди прийдуть, то більше їм не жити на цьому світі! Засиплемо їх кулями й бомбами.

Зіновев у цей час відчинив двері, увійшов до кімнати й крикнув: — Руки до гори! Я вас всіх арештую й передаю в полон німецькому команданту! Тоді той самий, що голосно кричав, звернувся до свого старшого й каже: — Товарищі, кого ви злякались? Цеж хулігани й переодягнені німцями буржуї. Разом, всі на них і викиньте їх! Їх всього десяток душ, а нас повна кімната!

Тільки він рушився, як куля з вікна положила його на місці. Він повалився на землю, а в цей мент всі вікна відчинилися і присутні побачили у них багнети і німецькі шеломи. Всі встали, підняли руки. Двох тільки з

цієї групи кинулися в другу кімнату і задніми дверями втікли на подвір'я й побігли темними вулицями. Стріляти в них неможливо було, за темно. Всіх, що були в хаті переписали й під варгою відвели на стацію та передали під охорону німців.

Лише покінчили з проводирями цього полку, як по дорозі з цукроварні і з хат у місточку побачили вибігаючих людей. Бігають у всі сторони й кричать; це ті двох втікачів їх підняли. Німці виставили заслони, й у бойовій готовості зайняли всі дороги й виходи до стації. Зіновев попросив німців заждати з обстрілом, а як гурти підійшли близько, він вийшов наперед і звернувся до них з словами: — Киньте зброю й ставайте у ряди! Та в цей мент почувся голос: — Не слухайте зрадників революції! Смерть всім їм без вийнятку! Юрба на хвилину захвилювалася й зупинилась. Тоді гої, що кричав вибіг наперед і хотів ударити Зіновева, але як скошений повалився від німецької кулі. Хтось ще стрілив. Почали й німці стріляти, юрба почала розбігатися, багато попадало й на землі лежать, багато попіднімало руки й трясуться наче в пропастиці. Зіновев ще раз скомандував: — Кидай зброю і в порядку ставай в ряди!

Зі всіх боків сходилися бунтарі, а зібралось їх коло тисячу двіста. Сотник Зіновев наказав зібрати всі покинені рушниці й знести на стацію до вагонів. По проханню Кульмана запропонував юрбі, щоб вийшли всі комісари й комітетчики. Ніхто не вийшов. Вкінці привели якогось служачого цукроварні, що був ними заарештований, він взяв ліхтарню й пішов перед юрбою, кажучи: — Я вам їх всіх розбишаків покажу, бо добре всіх знаю...

Пішов поміж ряди й показав нам, як він казав, самих завзятих ораторів, злодіїв і бешкетників. Цих, числом дванадцять відвели окремо й передали німцям. Їх примістили разом з комітетчиками, щоб віддати воєнно-польовому судові. Всі вони, відомо, відхрещувались, не признавали себе винними, а командант полку плакав, мов дитина, що не знає защо його арештували?

Йому й відповіли, що за те, що він, ставши командантом полку арештував і знищив попереднього команданта та всіх кадрових старшин. Той оправдувався, казав, що то не він, а полковий комітет зробив все те, а він виконував лиш те, що йому наказували. Німецький командант подякував Зіновеву та його хоті, забрав всіх полонених і поїхав далі до Проскурова.

Зіновев повернувся назад до Калинівки. Почали приходити телеграми з Києва, що Центральна Рада вернулася до столиці й розпочала працю та видала такі закони: 1). З першого березня на Україні встановлено новий стиль, 2). В Україні мають хід лише українські гроші, зокрема гривня, яка поділюється на сто шагів, 3). Установлено державний герб, Тризуб часів великого князя Володимира, 4). Проголошено наказ про українське горожанство, та інші закони. Подано до відома населення, що німці прийшли в Україну, як запрошені союзники, щоб тимчасово допомогати урядові в заведенні ладу й спокою. Люди ставляться до німців з застереженням. Арештованих проводирів червоних, як Пятакова, Е. Бош, Слуцького й інших Уряд випустив і зробив гайдамакам наганяй за те, що їх арештували...

ДВОХ ПОХОВАЛИ

Все поле затягнулося димом. Вже здалеку чути торохкотіння кулеметів, стріли й розриви важких гармат, що гонять ворога, який вчора в ночі хотів несподівано захопити наші позиції і то підступом. Передові наші заслони дали знати, що великий гурт людей, ніби то без зброї, обережно переходить поля, але має з собою багато возів і тачанок, заповнених якимсь добром, а чим саме — не знати, бо обоз охороняється вартою. Наші дали знак, щоб вони спинились, аж ми перевіримо, що там властиво є? Для переговорів вислали ми двох підстаршин: Володимира Петрика і Мирослава Кучерепу. Гурт підняв білий прапор, щоб ми не стріляли, а самі все пруться наперед. Тоді гарматчик Одинець пустив понад їх голови картеч, на пересторогу, щоб стали, а не послухають, то буде біда! Гурт нерішучо зупинився.

Вечоріло вже. Легенький вітер бавиться зо всім, що надібає по дорозі. Ластівки низенько, понад само землею виловлюють комарів; там яструб широко розп'яв крила, літає, вишукує собі вечерю. Наші козакі стоять на погатові, не спускають з очей підозрілу ватагу. Бачили, як Петрик і Кучерепа пішли в середину гурту, до старшого. В той час люди підходять до возів, беруть якісь річи, завинені в шинелях та шматах і розходяться в різні сторони. Почули несподівано, як Петрик закричав, "Стережіться, зрада!" Через хвильку чути пару стрілів і все затихло, а на наше ліве крило вискочило кількох їздців, з наміром нас охопити й паралізувати рухи. Добре бачимо, як з тих возів витягають скриньки з кулеметами і тут же устанавлюють до бою. Почалася стрілянина по нас, але наш авангард засипав їх стрілами й відбив наступ.

Настала ніч. місяць наче в день освічує землю. Стежі уважно стежать за ворогом. По полю чути стрілянину, вибухають ручні гранати, стогнуть поранені. Долітають лайки ворожої команди. І так до самого ранку. На світанку даю наказ авангардові підготувати офензиву гарматним огнем і перейти в наступ, а кіннотчикам бути готовими до акції, як ворог лиш пічне відступ — гнати його й не дати затриматися на догідних позиціях. Сурма заграла бойовий наступ. Всі гармати відкрили гураганний огонь по позиціях ворога; наші стежі наперегон пішли в наступ, збили з передових позицій й погнали ворога в різні боки. Ворог кинув зброю, сідає на вози і втікає. По полю скрізь лежать трупи й поранені, багато стоїть, піднісши руки вгору. Наша кіннота здобула майже увесь ворожий обіз, навантажений кулеметами, рушницями, набоями, салом, цукром, крупами та всяким добром. Це все звезли в одне місце. Даю наказ спинити наступ, позбирати поранених. Серед забитих знайшли Петрика й Кучерепу, принесли їх до табору, обмили. Зі всіх кінців надходять підвідділи, один другому передає свої вражіння, спостереження, табір ожив. Ворожі частини під керуванням прапорщиків Ганька та Ющенка, що це з ними ми зустрінулися, билися добре. Це були частини знаної Тарашанської дивізії. Бували часи, що й ми втікали від неї, не бачучи іншого виходу.

Столяри збивають дві домовини, щоб на рано все було готове до похорону. В цьому бою, на щастя, крім цих двох, забитих з нашого боку більше не було. Поранених, в числі 18 душ, знесли, зробили перевязку й приготували для відправлення в залілля.

Ранком, якимсь скрипучим голосом задзвонив дзвін місцевої церкви, певно також потерпів у вчорашньому бою. Зі всіх кінців сходяться люди, старі й молоді, жінки й чоловіки, що заповнили всю церкву. Коло самих царських дверей стоять обидві домовини. В них наші вбиті, лежать спокійно, наче б заснули. На обличчах застиг вираз болю й відваги та рішучості; смерть захопила їх несподівано, не дала часу вираз змінити. У Петрика пів відкрите одно око, начеб він слідкував, чи все в ладу. Хлопці принесли два вінки, один терновий, який оплели дикими рожами, а другий виглядав як сніп з різних полевих квітів, вівса, ячменю й галузок. Старенький сільський священик і наш капелян, о. Михалевич, відслужили заупокійну панахиду, співали хорісти нашого полку, а їм підтягали місцеві співаки й співачки. Тишина в церкві гармонізувала з настроєм тих, що молилися. Співають “вічну пам'ять”, прапор схилили до низу, всі стали на коліна. По закінченні хор вийшов з церкви, винесли церковні хоругви, два віка домовин. Чути команду: “На молитву! шапки скинь!” Чоти першої й третьої сотні застигли на своїх місцях, тримаючи рушниці на молитву, а шапки в лівій руці, на рівні грудей. Похоронний похід вже готовий, чути команду “накрійсь”, поважно стоять готові до походу священики. Команда: “Кроком руш!” і роями всі пішли. Попереду полкові сурмачі, за ними хор і домовини. Несуть їх рядом, а по обох боках прапори й значки сотень, за домовинами священики й старшина та козаки, з ними дві чоти. Музика грає похоронний марш, погода чудова, сонце бавиться проміннями на багнетах козаків, свіжий вітер повіває в обличчя, начеб хотів відогнати від вас смуток... Музика чередується зі співом церковного хору.

Ось, вже й цвинтар. Коло брами священики читають Євангеліє й ідемо до маленької каплички. Коло неї викопана яма глибока. З співом: “Святий Боже, Святий Кріпкий” хор стає довкола могили. По обох боках могили поетавили домовини. Священики читають молитву, й кладуть покійникам в руки друковану молитву, а на чоло вінець. Хор співає вічну пам'ять; всі на колінах, моляться. Тоді підходить до домовин командант полку й прощає забитих цими словами: — Мої любі побратими! Ви виконали все, що могли, щоб допомогти матері своїй добути волю. Спіть спокійно, — ми докінчимо вашу роботу, коли ж нам не суджено, то наші діти, наші внуки її закінчать. Ворог підступно відобрав вам життя. Боже, Великий, Єдиний, в своє лоно цих двох братів прийми й серед духів святих місце для них приготуй”.

Хор ще раз співає “вічну пам'ять”. Всі в останнє прощаються з покійниками й проходять коло домовин, кожний шепче, молиться, а може каже “до скорого побачення”. Накрили віками трумни, забили цвяхами й разом обох опустили в могилу. Стріл з трьох гармат й двох чот рушниць закінчили похорон. Кожний кинув в могилу грудку землі й вирис не малий горбок; вкрили його галузками дерев, травою й під музику пішли всі до своїх обов'язків.

Захмарилось, високо над могилою чайка кигиче, бурю передчуває, діточок своїх підбодрює, що на пісочку, між каміннями підрастають, сили набірають. Почули голос матері, до землі припали, затихли, тільки на всі сторони оглядаються, звідки мати їх безпеку добачує.

Багато часу минуло, а над Україною все тяжкі, громові хмари стоять, ударами громів пригадують сплячим, у яких безпеках вони живуть. Чайкою кигиче Україна, бурю передбачує. Її діти вже підросли й від не-

безпеки в інших краях життя знайшли. А на їх місце, між каміння ворог дітей наших викинув. Там вони притулились, поміж каміння поховались, за ворогом стежать, виглядають; за свою матір, за рідних, за волю, за замучених між собою местників готують. І час прийде, загомонять гармати, здригнеться земля, повстануть местники... Україну з рук ворогів видеруть і волю народові принесуть.

О, Україно. о любя, рідна! За що тебе вороги, свої і чужі сплюндрували, за що в тяжкі кайдани закували?

КОЗАЦЬКА РАДА

В жовтні, 1917 року по ініціативі штабс-ротмістра рос. кавалерії Полтавця-Остряниці, що вважав себе претендентом на гетьманське становище, бо його рід з матірнього боку був колись гетьманським, зі своїми прихильниками разом він вирішив скликати до колишньої гетьманської столиці, Чигирин, з'їзд прихильників гетьманату та вирішити ще багато інших партійних питань. Ця група погодилася вислати своїх представників з Таращі, Сквирі, Умані, Білої Церкви, Ставищ, Ніжина, Пирятина, Золотоноші, Черкас, Києва та інших міст. На з'їзді, в першу чергу думали об'єднати локальні групи, обрати центральний провід і утворити Вільно-Козацьку велику організацію, та настановити старшину. Це була офіційна мета зїзду, а неофіційна — тут хотіли несподівано вибрати Гетьмана України й на цьому зїзді вкрити його гетьманським прапором. Точки, для затвердження зїздом були: 1). Закладаючи по стародавньому звичаю перші підвалини козацького війська на Україні, установити такі завдання: — щоб Вільне Козацтво стало військом Українського Народу і щоб єдиною його метою було існування й охорона народних інтересів і прав всіх народних верств, включно з меншостями. 2). Утворити генеральну Козацьку Раду з Наказним Отаманом на чолі. Козацька Рада в найближчому часі скличе губерніяльні зїзди, вибере Кошових Отаманів й старшину, а це надасть козацтву силу для зросту руху. 3). З огляду на те, що Генеральна Рада провадитиме діло охорони здобутків революції та народних прав й бере також на себе захист краю від руїни в часі демобілізації, зїзд домагається, щоб на удержання Генеральної Ради й всіх старшин та козацтва було призначено державні кошта, згідно з пропозицією проектом. 4) Осідком Генеральної Ради мусить бути Біла Церква (в старих мурах Мазепи).

Організація Вільного Козацтва в добрих руках могла бути дуже корисною для краю й для народних мас. Але, на жаль, в цю гру замішались люди з метою засісти на гетьманському троні і все діяли, щоб на зїзді їх обрали. До Чигирин справді зїхалось дуже велике число представників, що щиро бажали порядку і відновлення Української Державности.

Від рана увесь Чигирин спішить на майдан до старої, ще гетьманської церкви. Місто прикрашене прапорами. На майдані побудовано підвищення для старшини. Задзвонили дзвони по дзвоничях церков. у кожній церкві повно віруючих, слухають Богослужбу.

Закінчили молитися, повиходили на майдан. Дзвони гудуть, духові оркестри виграють марші. Духовні правлять молебн. Почалися промови різних представників, що згадують славетне минуле України й радять створити військову організацію, Вільне Козацтво. Грім оплесків та голосне "слава" дають пізнати, що пропозицію зїзду прийнято. Друга пропозиція — вибрати отамана та тимчасового військового писаря. Довго не перечилися, вирішили обрати поки що писаря. Кандидата на писаря, Полтавця Остряницю покрили прапором.

Вибором цим Остряниця Полтавець не був задоволений, він сподівався, що його оберуть Наказним Отаманом, або й гетьманом. (У своїм часі обрано, як всім відомо, генерала Скоропадського Наказним Отаманом). Пару місяців пізніше банди Муравєва підійшли під Київ й почали

його руйнувати. Центральна Рада не мала свого війська багато, тож післала за поміччу до Білої Церкви. Однак старшина Вільного Козацтва наказів Центральної Ради не виконала, а нетерпляче ждала, коли від Центральної Ради лиш пух полетить, а вона засяде на її місце, Це мержувало зі зрадою.

В часах того зїзду в Москві й Петербурзі сталися великі події. Тому, що Керенський не затвердив закону про вісімгодинний день праці, не дав земельних наділів, не скасував кари смерти (це все була вимівка), військо й флота його покинули. Влада перейшла до Леніна і його партії. Уряд Керенського виарештувано, самий Керенський втік. Ці події заставили наших головачів подумати, що далі діяти. Скликано третій військовий зїзд, на який прибуло понад три тисячі. Цей зїзд постановив негайне проголошення Української Держави й прилучити до України українські землі, що їх Тимчасовий уряд не хотів за Україною признати: — Харківщину, Херсонщину, Катеринославщину й навіть Крим.

III Військовий Зїзд ухвалив, з метою обєднати в одно все громадянство України, такими гаслами: 1). Коли ти Українець — мусиш пам'ятати, що Україна — твоя мати; ніколи не зрїктися її, бо хто матір забуває, Бог того карає. Україна є спільною матір'ю всіх українців, що живуть на просторах російської України й Кубані, так і на австрійській Україні, всі русини, руснаки, гуцули, бойки й лемки. 2). Говори все по українськи, як до своїх, так і чужинців, в службових справах, так в персональному житті, хочаб москалі, поляки, румуни говорили до тебе по їхньому. Бо на те тебе Бог українцем створив, щоб ти українську мову шанував. 3). Хрунів і зрадників українського народу цурайся, бойкотуй, а за те підпомагай словом і чином тих, що стають в обороні народних прав. 4). Поважай старших, та знай свою гідність; не упідлюйся перед іншими, не цілуй рук, не говори ні з ким з шапкою в руці. 5). Дітей своїх посилай до школи й домагайся, щоб в школі твою дитину вчили в рідній мові, бо чужою мовою в школі ворог хоче відчужити дітей від батьків, щоб тим легше нас, як нарід знищити. Наукою в рідній мові дитина не забуде, що вона син чи дочка України. 6). Купуй в українців, щоб своїми грїшми допомагати своїм людям. Чим буде багатий український народ, тим і Україні, а разом з нею й тобі буде краще. Старайся, щоб у кожному селі була українська крамниця. 7). Ходи до української читальні, народного дому, читай часописи, слухай повчаючих викладів, щоб знати, що на світі робиться і як своєму лихові запобігти. Купуй українські книжки й допомагай чим можеш українським інституціям. 8). З своїми сусїдами живи в згоді, старайся їх обєднати, бо в єдності сила. 9). Старайся за всяку ціну пропагувати, щоб землі у вашому селі купувалися лише своїми. Бо як чужі обживуться, то й тебе з твоєї землі проженуть. 10). Заховуй скрізь чистоту в хаті і на подвір'ї, та коло себе. Бо в нечисті всякі зарази сидять, тиф, і холера, і всякі інші хвороби.

З постанов III Військового Зїзду найзамітніша: Рїшучо звернутися до високих урядових чинників з домаганням сформовання українських військових частин, всіх родів зброї, зокрема скорострїльних і технічних. Всі частини зобов'язати присягою, а за порушення присяги встановити суворі кари. Перед вступом у армію, щоб кожний подумав, чи в стані він виконати те все, про що говориться в присязі і тоді тільки ставати в ряди славної Української Армії. До присяги приводити після урочистого Богослуження і в прив'ї військової частини, та громадянства. Після при-

сяги влаштовувати парадний обід чи вечерю, перевести веселі розривки і прочитати лекції про значніші бойові вчинки, як цілими частинами, так поокремими козаками. У військових частинах мусять збиратися й заховуватися документи бойових дій частини, чи її поокремих бійців. Військо-ву присягу встановлено з таким текстом:

“Клянуся честю громадянина Української Республіки і торжественно присягаю Всемогучому Богові вірно служити Українській Державі та слухняно коритися її верховній владі, урядові і армії. Присягаю виконувати всі накази і припоручення службові, боротися з всяким ворогом Української Держави, хто б він ні був, і де воля Верховної Влади буде вимагати: — на воді, на суші і в повітрі; в день і в ночі, в боях, наступках, сутичках, мужно й хоробро до останньої краплі крові боротися. Своїх частин, прапорів і зброї не кинути з ворогом ні в які порозуміння не входити й поводитись так, як цього військові, державні закони і честь воїначаря вимагають, чесно жити і чесно умерти. В цьому мені, Святий Боже, моя любов до України та Українського Народу допоможи!

В сотнях перед присягою треба широко пояснити козакам про значення присяги, що таке військова честь, що без неї ні одна військова людина жити не може та все пояснити прикладами з воєнного часу і боїв нашого народу у минулому, за часів Гетьманів.

Промови на III зїзди носили рішучий характер. Стало відомим на зїзді про події в Петрограді, чи Петербурзі, та що Керенський, втікаючи, договорився з Оберучевим, щоб в Києві, при помочі дончаків і кирасірів зберегти владу. До того, дончаки також у цих днях мали в Києві свій зїзд, й Оберучов покладав надії на зїзд цей, на фронтових ударників, чехо-словацьки полки, що формувались на Україні і юнацькі та прапорщицькі школи. Визначну участь у цих подіях приймав начальник залоги в Києві, Квєцінський та комісар Кириєнко, що задумали за одним заходом двох зайців забити: підрятувати російський уряд і розігнати Центральну Раду. Як почули такі новини на зїзді, вирішили негайно повернути до Києва Богданівців та Полуботківців з фронту. Все, що жило в Києві стало до зброї, почався правдивий бій, прибула поміч з фронту. Штаб Керенського втік і до 11 листопада у Києві одного ворога було зліквидовано. Донських козаків вислано з Києва, а ударники й кирасіри розбіглись. Чехо-словацьки полки, без уваги на те, що Україна дала їм змогу стати військовою частиною, бо дала їм зброю, все таки зрадили їй та пішли з москалями. Їх так само з Києва вислано. Дончаки довго не хотіли погодитися з вимогами Центральної Ради, з Києва забиратися не бажали, та коли їм показали телеграми про переворот в Петербурзі, вони забралися на Дон, залишивши Україну в спокою. Наше новоповстале Вільне Козацтво розїхалося по своїх повітах.

С. В. Петлюра не раз пропонував Раді створити велику і сильну армію, прохав дозволу зібрати в Україні всі фахові воєнні сили, головню — старшин генерального штабу. Мотивував це недавніми виступами росіян, та зрештою, й дитині було ясно, що без війська ні одна держава встоятись ні існувати не може. Привів постанови всіх військових зїздів і Вільного Козацтва.

З персональних причин Центральна Рада відкинула ті пропозиції, ніби то охороняючи демократизм народу. До такого негативного ставлення крім Винніченка приєднався відакий в тих часах у Києві руйнік, Шахрай, український большевик, що пізніше у Бересті-Литовському виступив проти України, а приєднався до Троцького.

Шахрай доказував німцям, що Центральна Рада не має права до ніяких міжнародних договорів, рівнож не має права говорити в імені Українського Народу, по причині, що в Харкові створено справжній Український уряд, якого він є представником. Він учився колись в університеті й служив старшиною в царській армії. Людина з фантазіями, все бажав бути якимсь високим достойником, але фактично це був український не-потреб, людина фанатична і хаотична. Большевики йому недовіряли й він у них не відігравав ніякої значущої ролі і десь щез у каламутній воді большевицьких революційних хвиль.

Не діждавшись згоди від Центральної Ради, Петлюра подався до димісії, а на його місце призначено Порша, й заступником штабс-капітана О. Жуківського, Вони добили армію своїми виступами й розігнали всіх, хто був справжнім фахівцем військового знання. Петлюра побачив, що з такою верхівкою армія буде тільки державним тягарем, тож почав формувати військову частину зязану карністю й самопосвятою. Він мріяв утворити окрему військову одиницю зі всіма родами зброї і тут йому стали на перешкоді різні демагоги-утопісти. Не хотіли йому дати зброї ні амуніції. Звернувся він до начальника генерального штабу, підполковника Сливинського, але цей добродій закрутив справу так, що ніби й годився і не погоджувався. Врешті решт Кіш Слобідської України сформувався з патріотів-українців. Були там гарні хлопці, між ними підполковник генерального штабу А. Удовиченко, полковник артилерії Сварика, інженер-полковник Козьма, підполковник Болбочан, Загородський та інші. Був і деструктивний елемент, як Волох, персональний ворог всіх, хто мав на військовиків більший вплив, чим він самий.

Як тільки частина стала подібною на військову — Петлюра вирушив з Києва й зайняв Полтаву, Лубни та інші міста Лівобережжя. Може Кіш став би завязком для Української Армії, та тоді знов пішла крутанина; всі, кому не лінь, взялися формувати частини. Штабс-капітан Шинкар взяв собі в помічники генерала Грекова й приєднали до себе різні частини утворені з дезертирів. Охорону Лівобережжя взяв на себе підполковник Капкан, командант першого Богданівського полку. З Кошем Слобідської України пішла сотня під кермою сотника Сушка та невеликий кінний відділ Ляховича.

А в цей час від Харкова сунули війська Муравєва. Київський гарнізон з Шахраєм заявив свою неутральність. Невеликі частини Коша Слобідської України з Полтави вирушили на зустріч Муравєву, а з Києва вислано Студентський курінь на Чернигівщину. за Крути, що його вислали Порш і Шинкар, не призначивши куріневі досвідних командантів, ні зброї, ні артилерії. Зрозуміло, курінь згинув. Командантів ніде не могли знайти, бо повтікали загодя. Щез десь, як камфора підп. Капкан. Бо ті команданти здатні були хіба на параду, а не для бою. Петлюра не в силі був стримати ворожу навалу, відтягнув свою частину на Бровари-Бобринь. Частини стали на позиціях перед Києвом, а тимчасом у столиці вибухло повстання робітників Арсеналу. Петлюра перейшов Дніпро для ліквідації повстання, почалася боротьба з місцевими большевиками на Печерську, Крещатику, Подолі, та інших дільницях Києва. Війська Петлюри зайняли Миколаєвську Слобідку, за Дніпром, Труханів острів та мости. Тут Кіш Гайдамаків Петлюри показали себе як справжнє військо.

Там, де багато няньок — дитина буде калікою, каже мудра помовка. Син нашого письменника Коцюбинського, Юрій йшов на Київ разом з

Муравевим. Не мали вони по дорозі ніякої більшої затримки. Десятки тисяч червоних проходять всю українську територію, де жило півсотки мільйонів народу, що цілком ворогові не прогиставляться, бо вірять, що то йде не ворог, а приятель, що несе з собою демократичний устрій, земельні наділи і всякі обіцянки щастя й добробуту. Вміло ведена агітація закрутила голови нашим селянам та робітникам, а наш уряд не параліжував контр-агітацією ті брехливі обіцянки.

Під натиском ворога з лівого берега Дніпра й повстання в середині Києва місцевих большевиків, Петлюра зі своїми вірними частинами мусив після завязятих боїв столицю залишити й прикривати відступ уряду на Захід.

С П О Г А Д .

Сьогодні ми зробили великий перехід з українськими військами в вугільному районі Донецького басейну, з метою попередити німецькі відділи, які йдуть за нами, як союзники та захоплюють все, що під рукою, вже зовсім не по союзницькому, а як вандали, такі самі, як ті, з ким бемося на всі сторони.

Сонце припікало не так вже гаряче, як в день, на заході все небо у червону барву вбрало, — певно вічувало вітер другого дня, так бодай казали досвідні, старі люди. Над травою пара знялася, лист на деревах начеб зів'яв, тихо, без життя висить як би скамянілий. Чорні круки обсіли високу липу і концертом своїм ріжуть нерви. Вечоріе, дме легенький вітер, освіжує своїм подихом і що хвилина стає все холодніше. В лісі вже змеркає, а в полях ще повно життя, пташки радіють, що легше стало дихати і як діти малі бавляться в перегони. В селі над церковкою позолочений хрест, освітлений проміннями сонця, як маяк на воді, показує кораблям дорогу, щоб вибавити їх від нещастя, так і цей хрест показує людям де вони можуть знайти потіху у своїй горі, й сумнівах. Річка в своїх берегах закута чарує нас своїми образами, які відзеркалюються в воді, і гори, і ліси, і хмари. А над лісом і горами високо, високо на небі хмарки одна за другою бігають і бавляться як ті балерини, при кожному русі свою форму міняють і іншими світлами переливаються. Сонце сховалося за горою, настала ніч, місяць, наче вартовий, потику виглядає із за хмари; заглянув де тільки можна було і все освітив. По дорозі в хвилях річки свої срібні проміні викупав і на перегони з хвилями бавиться, сріблом переливається. Величезний яструб несподівано пролетів, бо спізнився й ніч в дорозі його захопила. На перше густе дерево сів і в галузях його сховався, щоб ніч перебути. Найшов спокій в цілому лісовому царстві, лиш тихенько листя на деревах і корчах на добраніч перешептуються, вітерок, то тут, то там так мило і приємно продуває. Всіх по дорозі обвіє, приголубить, в очі й лице начеб поцілує. Чутти як корчі жасмину й бузка та трояна свій запах вам посилають і прикрасами своїми обдаровують. Десь близенько в корчах засвистав соловейко і зараз же в різних кінцях гаю відкликнулись його суперники.

Сурма грає, козаків на молитву кличе. Перед молитвою фельдфебелі читають по сотнях накази, диспозицію і порядок на наступний день. Чотові перевіряють чи всі люди є наяв, розпитують про все, що кожному про свою чоту знати треба. В кінці проспівали молитву й гимн і всі, крім вартових, пішли спати і зараз же заснули молодим, здоровим сном.

А мені не спиться. Серце неспокійно бється, нема певности ні в праці, ні у верхах команди. Все кругом нас не кипить, а горілим пахне й дихати трудно. Тут абсолютно не знаєш, при маленькій невдачі, хто за нами притаївся, як кіт, що хоче мишку зловити.

Оце недавно, перед вечером прийшов до мене гурток молодих людей в широких червоних шароварах, в синіх жупанах, голови голені, з чубами, червоні шлики з китицями звисають з їх гарних зимових шапок, так зв. папах. Запитав їх, чого вони бажають? Один з них, очевидячки проводир, молодий хлопець років двадцятьох, не більше, з маленькими рудими вусами, дивиться на мене хитро, як йому видавалось, і каже:

—Пане Отамане! Дайте нам аванс, гроші на формування корпусу Вільних Козаків і ми будемо помагати вам бити ворогів України. До нашого розпорядку увесь Донецький басейн...

Вдаю, що слухаю його дуже поважно й питаю: — А які засоби чи кадри ви зараз маєте для формування цього корпусу?

Він оглянувся довкола і випалив: — Ми маємо вже готові штаби корпусу, та двох піших і одної кінної дивізії, організатора гарматчика і трохи немуштрових козаків. — І додав: — На становище корпусного команданта ставлю свою кандидатуру, а це — кандидати на начальників дивізій. Взагалі, ми все маємо!

Я засміявся, питаю: — А який маєте стаж, шкільний і бойовий?

Він покрутився і каже: — Наша робота покаже вам наш фах...

— Ви, хлопці, — кажу їм — берете на себе дуже велику відповідальність. Без знання, без бойового досвіду такі річі неможливі..

Один і каже: — Чому ж неможливі? А от, вахмістр Будьонний, командує армією. Ворошилов слюсар, не був у війську, а такий самий командант... — Ще один, десь з середини гуртка озвався:

— Як ви не хочете нашої помочі, ми підемо до Махна!..

Смішно і гірко вислухувати таких патріотів в червоних штанах і з оселедцями на голові! Кажу їм, що з приємністю прийму їх до своєї частини, зразу звичайними рядовиками. А далі, по здібностях, доставатимете належні поручення і йменування. Грошей, авансом дати їм, хоч міг би, не дам. Грошей, щоб викидати їх не маю, а як що і є трохи, то на потреби своїх частин. Обурені хлопці вийшли, сіли на тачанку й поїхали, не знати куди.

Я довідався пізніше, що то були дезертири з російської армії, прапорщики, підстаршини і взагалі, матеріал був нікудишний.

Таких пропозицій мали ми багато. Іншого разу приходять до мене два прапорщики, мої однопольчани по російській армії, що при мені скінчили муштру й просять мене (я тоді був військовим командантом кількох повітів), щоб я призначив їх на будь яку посаду. Сказав їм, що міг би примістити лиш десь у війську, а цивільні посади дають цивільні влади. Міг би їх рекомендувати, відповідним чиникам, але зразу мусив би знати, що вони можуть робити, та яку службу бажали б мати. Тоді один з них, Лисенко, каже: — Нам не робить різниці, що це буде за робота й служба. Аби лиш платня велика.... Ну, й що з такими дітями?

Знов іншим разом тишком-нишком заходить до мене сотник четвертої сотні гайдамаків і пропонує арештувати сотників Ляховича і Виноградова, як непопулярних в частині і морфіністів, та й каже, що переведення арешту він бере на себе. Зрозуміло, я його вигнав з хати, та й з полку. Пізніше цей добродій відіграв погану ролю при арешті Волохом полк. Болбочана. Взагалі, треба сказати, що в ті часи як день, так ніч треба було вважати навіть за своєю тінню.

Німці, союзники, помагали нам лише тим, що їх боялись наші вороги, і наші яничари. Від нашого уряду точних вказівок, що їм можна, а що ні, німці не мали, тож робили для нас шкідливу роботу.

Не раз я думав, навіть зрозуміти не міг, як то сталося, що пару місяців перед тим ці самі німці були нашими ворогами, а тепер союзниками. Мої думки летіли в минуле. Здавалося мені, що я в російській царській армії на чолі старого 200-літнього полку. Кругом мене зібралися мої бойові товариші, на відпочинку. Всі співають бойові воєнні пісні про бої й походи полку; про Суворова, великого полководця, про те, як наш полк Варшаву здобував і за це на шапки відзнаки одержав, як під Сева-

стополем бились, як через Альпи переходили, як у війні з турками турецького пашу (генерала) полонили. Пригадалось, як в останню війну полк мій у Пруссії воював, як коло Ортельсбурга ми перший раз силами помірялись, німецькі частини розбили й пізнали, що не такий чорт страшний, як його малюють. Пригадалось мені, як коло залізничної стації Грос-Бесав великий бій був, багато старшин і вояків забито, а мене вперше поранено. Це все ми робили рятуючи Францію. Інший бій під Чермно і Клоцьком, тут мене вдруге ранено й відслано на лікування. А як ми переходили Вислу коло Плоцька вночі, ми багато полонених забрали; були то все старі австрійці, що їх, на заміну, прислали німцям допомагати, а вони всі в корчі поховались. Ми їх всіх забрали; пам'ятаю, як вони зо страху дріжали, а опісля нашому вояцтву руки стискали. П'ятім ми воювали по цілій Польщі, билися під Варшавою, а звідти нас перекинули в Галіцію, рятувати антантську коаліцію. З початку через Львів на Перемишль ми їхали, а тут фельдмаршал Макензен кинув свої війська на наші крила й хотів нас охопити, тим то нас з Перемишля під Розділ кинули. Там ми Дністер перейшли. Австрійяки нас не сподівались бачити і в ліску собі прохолоджувалися. Ми їх зо всіх боків оточили і як громом оглушили. Вороги в паниці кричали, ми їх всіх в полон забрали і в запілля відіслали. А самі під Лавочне пішли, до Мадярської долини дійшли. Наша кіннота вже до Мукачева підходила, та в головному штабі армії проводирі між собою посварилися і на зло один другому, замість використати успіх, звели все на нівець. Пішли шепоти — генерали з німцями побратались і нас всіх в неволю віддають. Штаби не розібрали справи, коли третю армію в Карпатах розбито, замість того, щоб її від паніки врятувати і на шлях спротиву поставити доданням резервів, розбиті військові частини поповнити, вони наказали нашим арміям відступати. По шляху відступу навіть чудових позицій не займати. Відходимо ми і в день, і в ночі, а ворог боїться, щоб ми його в мішок не затягнули, затримаєся й самий на всі боки зорить.

Навприкрило нашому командантові так без причини втікати й він затримав частини на лінії Воробівка, Клубочок, Ігровіці, Плотичі, наказав викопати окопи, виставити гармати й кулемети і чекати на гостей. Та гостей тих нема й нема! Вислали ми кінну розвідку, щоб шукала тих, що ніби то нас гонять. Другого дня перед вечером кіннотчики зловили щось, ніби ворожого розвідника. Він такий переляканий, зубами вистукує; був це польський жидок! Ще через день ми довідались, що ворожі розвідчі частини від нас далеко яких тридцять-сорок кілометрів! Ідуть помалу, бояться лапки. На тих позиціях ми довго стояли, Брусілівський прорив підготовляли. Це був останній славетний військовий наступ, бо наступ Керенського — це була булька з мила, що й трісла за хвилину.

Російська армія з бойових частин в панікерів і божевільних перетворилася, настав хаос, такий, якого світ ще не бачив. І хто б подумав, що ці бойові війська, які три роки відважно воювали, в боях чуда робили, ніколи присяги не зрадили, а з честю свій прапор тримали, що ці війська так відразу про честь забудуть і такого сорому наберуться, та ще й на себе кайдани надіти дозволять.

Багато часу вже минуло, а старі вояки мого полку в думках перед мною стоять і високо прапор полковий держать. І я вам, любі, честь віддаю, а на зрадників дивитися не хочу і згадувати про них не можу.

В задумі не раз я пересіджую до рана. Приходжу до свідомости, відкриваю очі і з приємністю і біло разом знов пригадую, що в спогадах перебув...

ВИНОГРАДОВ.

Коло мене сидить сотник першої сотні гайдамацького полку, Виноградов, молодий чоловік років 24-25, Донський козак по народности. Під час світової війни він пішов на фронт добровольцем, скінчив скорочений курс школи прапорщиків, за відвагу нагороджений кількома медалями і хрестами, два рази поранений. Революція застала його на фронті в ранзі поручника. Коли у Києві формувався Кіш Слобідської України, він перебував у команді виздоровців. З'явився до С. Петлюри й попросив зачислити до Коша. Хоч молодий, був дуже нервовий, уживав морфій і в той час був деспотично настроєний. Колиж вплив морфію проминав, упадав на душі, ставав слабівільним та підпадав під злочинні впливи таких осіб, як Волог, тож робив немало дурниць.

— Що ж, сотнику, як почуваш себе після бою? — питаю. — Сідай тут ближче, на солому, та вкрий ноги брезентом; буде тепліше...

— Спасибі, батьку! — відповів він. — Мені не холодно. Маю на собі тепле білля, та й чоботи добрі. Швець мені їх з середини вистелив войлоком. Ніякий мороз до ніг не добереться...

— Скажи мені, сотнику, як це ти, Донський козак, йдеш помагати нам, Українцям? І це в той час, коли ми йдемо якраз до кордону Донських земель. Ну, а як Донці під впливом москалів виступлять проти нас? Що тоді будеш діяти?

— Зрозуміло, що буду на вашій стороні. Ані хвилини не надумуватимуся. Бо це був би виступ не славетного Війська Донського, а розбійницький напад грабіжників та дезертирів. Бо хто з козаків піде на землі України, коли на Дону ми маємо землі аж задосить? Зокрема тепер, коли всі землі державні, церковні і великих землевласників перейдуть до козацтва. От, як щоб вийшли підбивати наші землі, тоді я вас кинув би й пішов з Донцями. Питаєте, чому я, козак, йду з українцями... Трудно справді відповісти. До України я відчуваю симпатію і то велику, за те, що вона бореться за свою незалежність, за свою волю й право, а Донський козак без волі жити не може. Ми діти степу й води. Козак розуміє життя тоді, як він на коні, або на човні; неволя для нього гірше смерті. Я ще хлопцем малим був, чув, як батько оповідав про наше славне військо та й про вас, сусідів наших, та Кубанців, Терців, що по духу своєму такі ж вільні, як і ми, а тепер закуті в неволю. Мій батько мріяв про союз всіх козаків, створення одної козацької родини для охорони своїх земель і народів від пажерливих сусідів з півночі... Це одна причина, а друга та, що коли я пішов на війну з другим гренадірським Ростовським полком, я цілий час служив у пластунських відділах. Мене підбодрювала відвага, небезпека, я конче хотів прикрасити свої груди Юр'ївським хрестом, бо не хотів, щоб мене хто будь кликав рекрутом, чи не дай Боже — боязливым. Як тільки викликали охочих, я перший озивався, що бажаю йти часом і на дуже небезпечну розвідку. Це була гра зі смертю, й ця гра тягнула мене, часто по шию у воді чи снігу.

Скільки разів траплялося, що під ворожим огнем ми пластуни лізли наперед, щоб врятувати своїх поранених; виносили на своїх плечах. Якось наші пластуни одержали доручення перетяти дротяні перешкоди у німців під носом. В дріт німці провели електричний струм, тож пластуни в

гумових рукавицях, з ножицями в руках, полізли наперед, шасливо в кількох місцях перетяли дроти і вже хотіли вертатись. Коли німці завважили й вислали свою сторожу. Ті швидко побачили спричинені нами шкоди, побачили й нас та почали обстрілювати. Нас було шістьох, а німців багато. Ми, давай Боже ноги, втікати. Але біда в тому, що ми втікаємо, а наші з окопів не стріляють, щоб не побити нас. Ну й німці ось, ось здогонять. Я вхопив автомат, вискочив з ями, відбіг трохи в бік і почав стріляти. Два упало, а решта затрималися й подалися назад. Завдяки цьому наші хлопці дійшли до своїх окопів, мало не всі поранені. Їх забандажовано й відправлено до госпиталю. Та в цей час фельдфебель звернув увагу, що бракує з нашої шістки одного пластуна, Мирона Сафонова. Німці в той час, щоб відхід своїм розвідчикам уможливити, відкрили частий огонь. Ціле щастя, що було темно й німці не могли добре корегувати свою стрілянину, тож їх гранати розривалися далеко позаду наших окопів. Я визвався йти Сафонова шукати. Виліз з окопів і поповз тим самим шляхом, кудюю ми повзли до окопів. Кулі мов бджоли сичать, шклянки шрапнелів пронизливо ріжуть повітря, ще не видно, але починає вже й світати. Проповз вже кроків з триста, коли чую — хтось стогне. Був це ранений німець, я забрав його й відніс до окопи, та знов подався на розшуки Сафонова. Знайшов його, бідолаху, коло самих дротів, лежить і не стогне вже. Куля пробила йому груди. Я тихенько взяв його на оберемок і поніс. Вже розвіднілося. Німці добре бачили, як я ніс пораненого й перестали стріляти. Сафонова я доніс і передав лікарю. Після того, як він вернувся з госпиталю, кращого приятеля я не мав, а вояки нас побратимами кликали. Само собою, він тишився неабияк, що я його врятував якщо не від смерті, то від неволі. Говорив, що поки живе не забуде мені тої послуги. За це я одержав Юрївський хрест 4 степеня та був іменований підстаршиною. Я вважав той день дуже щасливим. Через якійсь час мене вислали до школи прапорщиків. Там я перебув три місяці, а коли вернувся в полк, Сафонов лікувався в госпиталі поранений у друге.

Діждалися революції. З початків все тихо, по давньому йде. Ніхто й не знає, що то таке за революція? Бо звідки вояцтво знатиме такі нові словечка як: амнеція, мітінг, сепаратізм, конституція, терор і таке інше, чудернацьке. Цього навіть старшини воєнного часу не розуміли. Були між ними й розумні люди, що старалися пояснювати вояцтву ситуацію, однак виходило так, що той, хто слухав, і той, хто пояснював нічого не розуміли. Пішли мітінги, кричать, зчаста бються. Один другого не слухає, чути лиш "Правильно!" або "Геть його до всіх чортів, який мудрий знайшовся!" І знов крики й бійки. Служба зійшла на ніщо. Хто з підстаршин чи старшин хотіли привернути лад, тих буржуями обзивали, виганяли з полку. Всі мітінги кінчались шаблоною резолюцією — "Долой війну! Час до дому, панську землю ділити. За що битися з німцями, раз вони такіж робітники й селяне, як і ми?" Заборонили нашій артилерії стріляти, щоб і німці на нас не стріляли.

— Ну й багато такого. Про ніяки наступи, щоб буржуї не мріяли, щоб підвищили вояцтву плату... Нудьга взяла мене, місця собі не міг знайти. Хожу по копах, як би й війни ніякої не було, жду, щоб якась шалена куля викинула мене як не з цього світу, то бодай з фронту, бо в частинах зісталось мало старшин і мене призначено сотенним командантом. Пробував я пробудити сумління вояцьке, оповідав їм всякі історичні події, говорив, як тяжко жити поневоленим, про відповідальність перед батьками й дітьми, про безпеку, що всім, хто до неї не приготований, за-

грожує. Говорив, що треба робити, коли ворог обстрілює окопи гарматним і кулеметним огнем, говорив про газові атаки і як треба тоді поводитися, не лягати, стояти спокійно і не втікати, бо газу скоріше набере в легені засапавшись, про запас соломи й сухих дров, бо огонь газ розгонить, про бочки з водою, бож вогкість газ притягає. Багато говорилося. Люди й слухали, та все те говорення було як горохом по стіні, — розійшлися і забулося. Якось пішов наш полк в окопи. Сотня моя призначена нести вартову службу. Ще раз нагадав людям, щоб не забули взяти протигазові маски і лопатки, й розуміється, більшість про наказ той забула. В окопах, що ми їх зайняли — гірше чим в свинушнику, все знищене нашими попередниками, вода вилята, солома спалена, сигнальні вишки поламані, дзвінки попрпадали. Біда буде, коли б ворог здогадався, що у нас за порядок. Пішов окопом й нагадую про газову атаку, а салдатня сміється і нічого не робить. Я самий тоді з двома старшинами та кількома ще не затратившими вояцької обовязковости вояками наносили дров, нарвали трохи сухої трави, наносили й води, сигнальні вишки направили, найшли сякий такий дзвінок. А салдатня посміюється зтиха, що, мовляв, буржуї працюють, щоби чимось зайнятися, а їм того всього зовсім непотрібно. Переверив протигазові маски — на всю сотню двадцять лише. Молюся Богу в душі, щоб ніч скорше минула, щось на душі ставало дуже неспокійно. Обійшов окоп ще раз, нагадую про можливу газову атаку, а вояки відповідають, що їм гази не страшні. Коли від своїх, природних газів не пропали, так і німецькі не зроблять нічого. Кажу їм, — Смійтесь собі, а сірники майте напоготові. Другої ночі я так був змучився, що сів коло вартового й задрімав. Коли чую у дрімоті, сичить щось. Я прокинувся, кинувся до вартового, а він спить; до сурмача — спить і сурми нема, задзвонив — не чує ніхто. Кричу — Вставати! Гази! — в окопах ніхто й голови не підвів, а в одному закутку ще сваряться, що спати їм не дають. Натяг свій протигаз, запалив солому... Схопили ми рушниці і стоїмо напоготові. Дивлюся, вартовий прокинувся, закашляв, закричав зо всіх сил й побіг за окопи. Пробіг трохи і впав. Газ виповнив всі щилини окопів, а багато ще спало, так і не встигли встати. Решта кинуло зброю й почало втікати. Я кричу, прошу зупинитися й стояти на місці — не помагає. Біжать і падають отруєні, а тут фельдфебель дає знати, що німці пішли в атаку. Я подав команду: "Огонь!" почав самий стріляти. Кількох німців упало, але інші йдуть вперед наче на параді, вже ось, ось і в окопах будуть. Ще раз випустили кулі у їх бік, та рівчачками почали й собі відходити. Довкола лежать отруєні, ті, що перші втікали, поки дійшли ми до нашого обозу, тут вже не одні люди, а й коні лежать.

Німці без жадних перешкод пішли далеко за нашу першу лінію. Багато попало в полон. В полку зісталосся всього 450 душ вже разом з санітарним і медичним персоналом.

По катастрофі, на деякий час люди притихли, стали більш слухняними, значить зрозуміли свої хиби. Одного дня прибули слідчі комісії, одна з фронту, друга від "Совета солдатских депутатов". У тій останній був і Сафонов. Думав я, що він, довідавшись, що я тут, зараз же прибіжить. Жду цілий день, — нема, що за диво? Післав до нього чуру, щоб запросив його до мене, а він, на моє здивовання, передав відповідь, що не має тепер часу бавитися сентиментами. Він, мовляв, мусить перевести слідство й покарати тих, що спричинилися до погрому полку. Це ж справжня зрада. Німцям продалися, гади, і стільки людей вигубили...

Мене охопив жах. Щож, будемо ждати на суд скорий і справедливий

Слідство однак затягнулося. Члени комісій не мають часу, бо кожного дня п'яні як ніч. Викликали мене на допит. Оповів я їм наче на сповіді, як воно сталося, чисту правду. Все записали, погодилися, що я робів все, що було можливо, але вкінці вирішили видати мене на рішення полкового народного суду. На тому суді дуже багато говорилося, і як не крутили, все у мою користь. Аж чую, забирає слово Сафонов. Почав:

— Товариші! Те, що сталося з вашим полком, звичайна річ, сталося через недбалство командного персоналу. Хиба за царських часів питали вояків, що робити? Був наказ і все зроблено. Тут начальство, ясно як день, саботувало, хотіло показати, що революційний уряд не вміє керувати. Ми бачимо тут зраду своїх обов'язків, зраду народу. Я переконаний, що той, хто був керманичем, дав знати німцям, що полк дуже змучений і його легко розбити. Коли я був ще таким самим, як ви тепер, я приглядався до всього, що довкола діялося й зауважив, що деякі молодці, які й тепер поміж вами, при всякій нагоді зголошувалися ніби то у розвідку. Тепер мені ясно стає, що вони зустрічались там з німецькою розвідкою і передавали їм, що в наших частинах діється. Ясно, що вони не робили цього задармо, а побірали добрі гроші! От, тепер і судить, яку шкоду робили такі пластуни. Хтось крикнув: “А хто це такий, що ще й тепер е у нашому полку?”

Сафонов подивися на всі боки, як би когось шукав, спинився зором на мені й каже: — Всі офіцери винуваті, а найбільше цей панок! — І показав на мене рукою. Мене як грім з ясного неба вдарив, що ж це таке? За що така напасть брехлива? Всі наявні подивилися в мій бік. Вони добре знали, що я врятував його життя, що ми були побратимами. Знали мене, як одного з найкращих працівників в полку. Дивляться, витріщивши очі, розуміють, що це провокація якась, чиста брехня. Я з місця звернувся до всіх і сказав: — Ви всі знаєте мою працю в полку, знаєте, чим я допоміг Сафонову, знаєте, що в розвідку я ходив не сам, а разом з багатьома з вас, хто тільки не був боягузом. Дуже часто і з Сафоновим ходив. Самий пішов тоді, коли треба було винести пораненого Сафонова і він мені за те навіть руки цілував, став моїм побратимом. Ми помінялися з ним хрестами, ось, той хрест і тепер на мені. Нате, передайте йому, я не хочу мати такого зрадливого побратима...

Хрест передали Сафонову, а він кинув його юрбі під ноги, сказавши, що мій хрест він вже давно викинув. Він певно брехав, поперше той був золотий, а певно й соромно йому було здійсмати з себе хрестик того, кого він наче Юда продає. Голова суду побачив провокацію Сафонова, встав і сказав, що мають дещо в президії в'яснити й тому робимо перерву. Присуд напишуть у президії, а тимчасом наказав всіх старшин арештувати. Нас двадцятьох, скільки було в полку, арештували, відвели в окрему хату, варту кругом поставили. Я подумав тільки: — Ось тобі й подяка за службу! Жалував, що вийшов живим з боїв, не знав би бодай, що в світі таки гадини, як той Сафонов трапляються. Погано стало на серці.

За якийсь час прибіг до хати мій чура й потиху каже: — Суд вже скінчився. Я довідався, що всіх старшин ще раз будуть допитувати. А вас, тоб то мене, ухвалили завтра розстріляти. Я прийду сюди з Лощенком, ніби вартові, й заберемо вас на суд. А там давайте ногам знати й втікайте. У нас все вже готове, навіть річі спаковані.

Не хотів я зразу покинути полкових товаришів, але подумав собі: —

Іх чи засудять, чи ні, а мене вже засудили. І сказав чурі, що погоджуюся і буду його ждати. Через півгодини він вернув з Лощенком разом та гостро наказав мені збиратися на суд. Я попрощався з товаришами по нещастю й пішов. Вартові нас перепустили. Ми пішли уличками, що вели на майдан, звідтам звернули на переулок. Коло одної хати стояв віз і пара добрих коней. Сіли всі трое й поїхали, а куди й самі не знаємо, бо ж скрізь вороги-яничари. Проїхали Ігровиці, Івачів Долішній, Плотиці й повернули на Збараж. Переночували в шинкаря, я заплатив за всіх, а на рано мої хлопці поїхали впрост до дому, а я поїздом подався у Київ, до свого приятеля по університету. Другого дня не можу встати, рана в грудях відкрилася, течє кров, нерви не дають спокою. Так змучився, що мусив піти в госпиталь під прізвисьцем ефрейтора Івана Ільковського. Прийняли мене й почали лікувати. Кілька днів пізніше у "Києвській Мислі" з'явилася новинка: —Полевий суд С.С.Р.Д. вияснив зраду десятиох старшин вирішив п'ятиох розстріляти, а п'ятиох вислати на фронт рядовиками. Головний зрадник забрав полкову скарбницю й утік. Кожному, хто вкаже, де він перебуває, буде видана нагорода. Там же написано мое прізвисько й описані фізичні прикмети.

Прочитав я це все і як не був хворий, скочив з ліжка і почав ходити. За малим не збожеволів. Опісля сів і трохи заспокоївся. Тут же собі слово дав, за всяку ціну відплатити Сафонову і його спільникам найстрашнішою пімстою. За цю ганьбу і смерть неповинних моїх друзів. Проминуло кілька місяців, я поїхав у Петроград і там довідався, що поїзд, яким їхали після суду самозванні судді зійшов з шин і розбився в тріски. Всі судді погинули. Така була кара Бога на цих звірів в подобі людей. Мені лекше стало, що Бог покарав за невинно засуджених.

На цьому він скінчив. Я подякував йому за довіря і відпустив його. Він пішов, а я заснув. Минуло багато років. Я жив у Будапешті на дипломатичному становищі. Одного дня зайшов до мене якийсь запорожець, що втік з большевицького царства і розповів мені, що Виноградова забив Волох. Так цей бідолашний старшина закінчив життя.

ПЕРШІ ВРАЖІННЯ НА КАНАДІСЬКІЙ ЗЕМЛІ.

Куди ні глянеш, де ні їдеш, а все перед твоїми очима люди, що в дома не скінчили, або не мали часу їсти і доживують у дорозі, наче корови свою жвачку і то годинами. Жують всі, дівчата і хлопці, старші люди, робітники... Аж дивно! Сміюся, як далеко тут зайшла цивілізація. В офісах і всяких інституціях мало не всі сидять в шапках, скрізь бачите людей, що читають газету — ноги на столі, а голова під столом. Зразу мені здавалося, що то все п'яні. Але ж ні, люди як люди, тверезі. Переконався опісля, що то тут така мода, звичка така. Хто так не поводитьсь, це ніщо інше, як відсталій чужинець. Багато людей жують тютюн і курять люльки, що хвилина, де стоїть, там і плюне, сірника запалюють об підшву черевика, або об підлогу. Газети, а зосібна комічні, діти, школяри і дядьки читають на підлозі. При зустрічі то хіба наші люди з Європи вітають одно другого тим, що подають руку, решта ж культурного світу, побачивши кого знаомого, кричить "гало". По телефону також "гало" і скрізь "гало" та й "гало". Хлопці й дівчата разом ходять до школи, як малі, так і дорослі, студенти й студентки. Цікаво! Може це й добре, та мабуть таки ні!

Поїхав я на "біч", купелеве місце. Там всі, і мужчини, і жінки, і дівчатка разом купаються, разом їдять, що з дому принесли. Їдять і сміються, зовсім не соромляться, що майже голі купаються, бо ті шматочки шмаття, то менші від фігового листка. Звернув я також увагу, як вулицею йшов, що багато хлопців і дівчат стоять на пішоходах, а як проїздить авто, підносять руку догори, великий палець витягають до тих, що їдуть. Інші минають їх, як скажені, не звертають уваги, але бували й такі, що ставали й забирали цих пальцевказків. Пішов на залізничну стацію, як на "біч" їхав, купив білет, питаю, коли поїзд іде туди. Інформатор чемно пояснив мені, що тоді то й тоді приходить, а тоді відходить. Подякував, пішов випити горня чаю і не спішу, бо часу досить. А коли поїзд прийде, то кондуктор дасть знати, коли сідати, задзвонить до трьох разів, як у нас. Дивлосьь, поїзд прийшов, виходжу потихеньку, бо дзвінка ніякого нема ще, коли чую — кондуктор кричить "сідай", бо й поїзд, бачу рушив. Скоренько підбіг, сів, почав розпитувати, як тут у вас поїзди ходять? Аж мені й кажуть, що так, як в інформативних листках написано. А ти дивись, самий міркуй коли сідати. Добре й те знати, а то напевно ніколи в світі на поїзд не попав би. У вагонах кондуктор раз лише на своїй секції перевіряє білети. Провірив і, там де ви сидіте, на вашому кріслі або на вікні свій значок сгавить, до якої стації їдете.

Пішов я до великих крамниць, чи "сторів". Ой, що там за народу, що за безлич товарів! Кожний сам собі услугує, що вибрав — подає продавщиці платить їй гроші, дістає набір і виходить. Тут порядок знаменитий, переконуєшся, що прогрес зрозуміли люди, раз на їх чесність адміністрація покладається. Розуміється, стереженого і Бог стереже, й за тими, що хотіли б щось вкрасти детективи слідкують. А все таки, як би це у нас так торгували, то, як наші імігранти казали — до вечора нічого в склепі не залишилосяб. На поїзда й трамваї, коли вони в русі скочити не можна, бо скрізь двері зачинені, а у нас з цим було стільки нещастя...

На всіх роздоріжжах по великих містах рух регулюється зеленими й червоними світлами і не треба нікому казати чи можна йти чи їхати. Ди-

вись у твій бік, де хочеш іти. Світить червоний огонь — стій, бо то небезпека. Зявиться зелений — іди спокійно, це твоя дорога.

Хлопці, що приносять газету до вашої хати, кидають її на сходи і ніхто тої газети не візьме. На рогах вулиць стоять скриньки з часописами, кожний бере собі самий і викидає у малу скриньочку по три чи п'ять центів і не було случаю, щоб якійсь обдурих. Правда, буває, що якійсь великий скупар візьме часопис, тут її прочитає і положить на місце. Але це рідко буває.

Одного дня святкувала громада день уродин свого проводиря, пана Свистуна, й влаштувала йому прийняття в якомусь готелі. Запросили й мене прийти. Ввечері вийшов я з хати, якраз підїздить трамвай, біжу, щоб сісти, а дружина радить, зажди на другий. Не послухав, поїхав щоб не спізнитися. Доїхали до сіпярського мосту, тут кондуктор втрагив контролю, як покругив і наш трамвай з цілою силою гримнув в мостовий стовп. Забрязчали розбиті шиби, полетіли догори ногами пасажири, кондуктор під колесами лежить, багато людей на підлозі, а між ними і я. Чую голос поліцая: — Хто покалічений, виходь! Поїдете до госпиталя! Я й подумав собі, як що я ранений і мене відвезуть до госпиталя, то дружина, заки довідається, буде дуже журитися. Тому я вийшов з трамваю, пішов пішки до нашого лікаря Новака, той мене оглянув. Обличча в крові, розбита губа, зламаний палець на правій руці і тріснула кістка в лівому коліні. Доктор закликав поліцая, в його прияві списав протокол, описав ушкодження і ми всі підписалися. Опісля доктор перевязав покалічені частини й відвіз мене до дому. По бенкеті, всі гості приїхали мене відвідати, а я жартував, що видно для мене війна ще не скінчилася. Бо і тут мене ранять, хоч і беззбройного! Пролежав я кілька днів, встав і з забандажованою рукою й ногою далі виконував свою роботу. Інший случай зо мною був такий: Пішов я дрова рубати, та замість поліна сокирою мало ноги не перерубав. Доктор боявся, що буде зараження крові, тож почав давати якісь щеплення і зараження не було. Думав я, як я покінчив з війною то покінчу й з покаліченнями, але думається так, а діється зовсім навиворот.

Запрошено мене з відчитом на своє Могилянське свято Інститутом Петра Могили в Саскатуні. Прислали білет, навіть, в пульмановському вагоні. Іде нас ціла пачка: пп. Свистун, Арсенич, Бачинський, Стечишин, Савчук, ще хтось.. По вечері пішли ми на стацію, зайняли свої місця в вагонах. Поїхали ми, але спати в вагоні я не міг. Вагон старий, трясеться, мов у пропастиці, спальні місця короткі, нема де витягнути ноги. Ранком розбудив нас чорний портер, почистив черевики, ми скоренько прибрались і пішли на снідання. За півгодини поїзд підкотив до стації Саскатун. На двірці нас стрінули пан ректор Юліян Стечишин та кілька студентів, між ними пп. Янда і Лазарович. Мороз добре щипає за вуха й ніс особливо, як переїздили ми міст через ріку. От ми і в бурсі. Коло дверей велике число фермерів, студентів, інтелігенції і робітників. Окремим гуртком стоять жінки.

Мені відвели кімнату в бурсі, у пана Янди. Там я вимився, переодягся в генеральській однострій та жду, аж закличуть вниз. Почувся дзвінок і всі, що приїхали на зїзд пішли до залі. За чверть години входить п. ректор і просить разом з ним зійти в долину. Входимо до великої кімнати, всі встають, ректор зустрічає мене добрим словом, я вітаю присутних і сідаю разом з президією за великий стіл. Перший раз за своє життя

був я на такому великому прийнятті, де українські фермери й робітники були в більшості. Де це й коли можна було почути, що українці в такому числі мали право так зібратися? В Галичині в це ще можна було повірити, але у нас, на Великій Україні ніколи. Дивлюся на всіх, на старих і молодь і серце втішно беться... Які всі поважні, з яким заінтересуванням слухають промов. Де хто нотує у свої пам'ятні книжки. Після першої частини зїзду почалися питання. Це не ті питання, що давали у нас в часах революції, щоб показати тільки, ось, який то я мудрий! Загнав в кут бесідника! А це на те, щоб люди знали, який він сильний, що й поважних ораторів перемагає. Нагадує це мені, як написав колись російський поет Крилов, як до одного міста привезли слоня. Люди дивляться, а слон іде собі поважно, ні на кого не звертає уваги. Аж вискочила мала собачка з під воріт і гавкає. Слон іде собі, ту мізерну тварину й не бачить, а вона аж охрипла. Інші пси й питають її, чого вона гавкає, бо ж слон на неї й уваги не звернув. А на те собачка каже, що її зовсім не обходить, що слонь думатиме, але важне, що собачий загал скаже: "ай собачка, видно сильна, коли гавкає на слона!"

Тоді я перший раз чув промову п. Арсенича на тему: — У сусіда хата біла. Дуже цікаво порівняв цю пісню з нашими заздрісними людьми. Говорив Свистун, авторітетно, з певною демагогією. Говорив Г. Сліпченко, бувший матрос революціонер російської флоти в часах японської війни, тепер відомий український патріот. Ввечері був концерт; тут знов людина дивується тому прогресу, що охопив нашу молодь в штуці артизму. На цих зборах я виголосив думку, яка положила підстави для КУК: — Вся наша сила в обеднанні без різниці релігійних і політичних поглядів. З цими гаслами я залишився і по сьогодні. І не жалую, бо переконався, що дійсно лише обеднання може вивести нас на шлях державний. Були і є такі, що з цим не годяться, тому лише, бо хто не з нами, той проти нас. Замість простягнути руку для спільної праці, вони, демагоги, того не хочуть. Бо хоч один Бог, але молитися до нього мусиш лише так, як я! Три дні і три вечорі приглядався я до своїх нових знайомих, з якими й до сьогодні підтримую найкращі взаємини. Цей перший зїзд залишив у мене приємні спомини і я все радо згадую ті хвилини. Багато за ці 23 роки вже нас покинули, багато з хлопців і дівчат поробилися батьками й матерями, багато стало провідниками, а були й такі, що відкинули свої тодішні переконання і принципи і те, що колись ляляли, тепер взяли за свою провідну ідею. Всяко буває, хоч прогрес йде вперед, та яничарство у нас не переводиться; не можемо від чужої клямки відвикнути і до чужого, часом дурного тягнемо.

Честь і слава тим працівникам, які зрозуміли й людей навчили, щоб в народні інституції вкладали свою прихильність. Праця, щоб побудувати для громади культурно освітні дома була і є тяжкою. Вся та праця лягла на робітника імігранта та його родину. Не мавши значних засобів до життя мусять цілий день працювати в полі, а по містах в фабриці, на заводі, залізниці, в крамниці, готелі чи канцелярії. Перед вечером біжить до своєї хатини, переодягнеться, як є в що, перекусить і як та бджола, що в лісі запізналася збираючи мед з квітів, летить стримголов до свого улія, так і оці робітники спішають до свого огнища, до своїх народних інституцій, щоб поспіти на пробу співу, танку, представлення, на засідання, різні конференції, переглянути працю урядників, щоб громада була задоволена, щоб прихильників більше придбати до своєї інституції. Робота тяжка, дрібна, але коли вона робиться охочо, в окруженні

своїх однодумців, то ця праця підбодрює і втому він почує коло опівночі, як повернеться до дому. Це муравлина праця, або бджіл, що всі гуртом, всі разом. За те тяжко людям працювати, коли замість спільної праці йде руйнуюча робота. Це вже праця трутнів, руїників.

Такі інституції мусять бути просвітною колицкою для нашої молоді, яка в будучині стане армією політичних і громадських робітників, що заступлять тих, які підуть туди, звідки не буде повороту. Молодь це будуча нація і на виховання її треба звернути велику увагу. Треба, щоб вони полюбили красу нашої батьківщини через історію, літературу, пісні, танки і звичаї. Тоді молодь буде щаслива, що належить до такої славної нації, якою є Українці. Інституції мусять стати відрядою й відпочинком для старших. Для цього треба все зробити, щоб люди любили заходити, щоб зустрінутися один з другим, поговорити, згадати минуле, прочитати листи, які одержали з краю. Любив я так само піти до Народнього Дому, сісти між слухачів і придивитися до всіх, як і хто реагує на те чи інше. Підноситься куртина, на сцені наш рідний, примитивний хутор. Хатки соломною криті, криниця з журавлем, церква на майдані, тополі високі. Ви забуваєте, що ви не вдома, тут все вам нагадує рідний край, любо вам! Тихо, чуєш, як серце бється і нараз чуєш чарівну пісню, що летиться зі сцени, слухаєш, хапаєш кожну ноту... Рече та стогне Дніпр широкий... Мені здається, що я ще гімназистом юнаком по Дніпрі човном їду. Чую, як весла хвилі ріжуть, як човен пливе вперед, хвилю хоче перегнати. А пісня луною летить... Бачу перед собою низкий лівий берег і гористий правий. На горі монумент князя Володимира Великого, а під горою криниця, де бабка князя, княгиня Ольга стояла, як людей хрестили. Там далі Аскольдова могила, Печерська Лавра з величезною дзвіницею, Видубицький монастир... А далі вже в уяві рідний край аж до Запорожя, до Чорного Моря. Стихла пісня і понеслась друга, — Ой у полі жито, копитами збито. І новий образ перед вашими очима: люди на полях працюють, волами в три пари орють, а там сіють, боронують... А там і жнуть, косять, в копи складають, на обійстя звозять. І все це присутні переживають, хлібороби своє бачать, а військові вже почувають себе на конях; ідуть з козаками своїми, що по під горою йдуть і команду Дорошенка слухають, а під ним кінь на перегони з вітром несеться.. Бачать і сміються над Сагайдачним, що "проміняв жінку на тютюн та люльку". І все це таке миле, близьке...

А то знову перед вами гетьман Мазепа, ген. суддя Кочубей, Мотря, про яку Кочубей в тюрмі згадує, як один з трьох своїх кладів, які він загубив. Як Мазепа з Петром за Україну бється. А тут знов на сцені Аркана танцюють; тут вже вся Гуцульщина й зелена Буковина перед вами. Ви чуєте, як струмки з гори біжать, як білою піною бавляться, наче малі діти один одного переганяють, а гуцул на трембіті грає і свою душу потішає. Як гори ту пісню ловлять, в провалля кидають і пісня від гори до гори летить, луною перекликається. Закінчився аркан, чуєте: "кру" кру". То журавлі з теплого краю летять в Україну. І у вас серце бється, хочеться вам полетіти. Затихли журавлі й перед вами гаївка, Великдень перед вами і вся краса весняного свята. Крашанки, христосування, Богослужба... А там і зимове свято згадали: Святий вечір і всі звичаї різдвяні, коляди, щедрівки і маланку. Пригадуєте, як зраня до св. вечері готуються. Як смачно пахне скрізь печеним і вареним, як стіл сіном застилають, а по сіні білим наче сніг убрусом покривають. В куток сніп пшениці ставлять, коло нього кутю, узвар ставлять. А діти все на подвіря вискакують і на небо поглядають, чи не видно вже зірок. Слухають, чи не дзво-

нять вже в церкві. Як по Богослужбі всі до хат спішать, за столи сідають і по благословенні їжу споживають. А хлопці з зіркою вже під вікном. Тут і дівчата з колядою прийшли... Ну, хіба це на чужині не найкращі хвилини? Ми від краю далеко, за великою водою, маємо тут все, що потрібне для життя, скрізь все машина, техніка працює, хата повна світла, що й без сірника запалюється і вода гаряча й холодна зі стіни тече, і митися на дворі не треба... А всеж таки часом хочеться бодай одним оком на рідний край поглянути.

Отже, такі інституції конечно скрізь мусять бути, бо ж це є осідок нашої дружби, наша твердиня, що врятовує нас від асиміляції. Ці українські осідки вже до тепер багато зробили, що з нами чужинці числять-ся як з нацією. Ми самі пізнали, що ми Українці, а не хахли, рутенці, австріяки чи закордонці, або просто грецькі католики. Мусимо наші інституції шанувати і їм допомагати, але, Боже борони, не руйнувати. Старші Українці нехай дають приклад молоді своєю дружбою та поміччу в громадських справах. Памятати треба, що один тільки Бог непомилний. Тому, коли хто з нас зробить яку помилку, треба допомогти йому, а не з ним сваритися. Молодь своєю енергією, своєю працею нехай покаже, що любить Україну. Підливайте оливи в огонь нашої національної роботи на всіх ділянках. Жінки й дівчатка, ви є краса нашої нації, ви потіха наших родин. Станьте красою наших інституцій, помагайте їм в їх праці і створіть з них твердиню, яку не міг би розбити ніякий ворог. Треба, щоб наші інституції стали нашими маяками і як ті, що стоять на морі рятують моряків від небезпек, так хай наші інституції рятують нас від асиміляції. Нехай будуть вони нашими путевими зірками, що поведуть нас до визволення нашої Батьківщини і створять Соборну Україну.

БАБУРІН І ПУНІН.
Повість Івана С. Тургенева.
(Переклад з російської мови.)

Слово від перекладача: — Я вже старий і нездалий і все мені здається, що от, от доведеться поквітуватися з цим світом. Нема вже мрій про будуче, не будуються в проєктах всякі перспективи. Живу лише минулим, а яке воно було, про це я один тільки знаю, а як захочете й будете мати терпеливість слухати — і вам розповім.

Дуже часто, рано, як поснідаю, сідаю у крісло, беру книжку, або часопис, хочу читати і лише заглянув у них, пригадую минуле: дитячі літа, юнацький вік, гімназію, матуру, батьківську хату, парубоцтво, військову службу, першу офіцерську рангу, самостійне від батьків життя, подружжя, війна, революція, дипломатична служба, Канада, Злучені Держави... І як живі переходять перед мною образи пинулого.

Тут хочу поділитися з вами враженнями, що я їх виніс, прочитавши твір одного з найкращих письменників російської літератури, Івана Тургенева. Передам так, як він написав. Тільки він писав по російськи, а я переповідатиму вам нашою мовою.

В одному стародавньому маєтку жила стара поміщиця зі всіма стародавними звичаями, причудами й поняттями. Увесь уклад її життя й оточення, це все на зразок, як жили в ті часи всі такі самі люди.

Тургенев пише, як його, сироту, взяла до себе на виховання його бабуня, людина деспотична, що хотіла з нього виховати манекена. В цей час йому минуло дванадцять років і він, наче ті штучні деревляні салдати, що виробляли різні штуки лиш тоді, як їх потиснув за пружину, так він робив те тільки, що етікет наказував. І от, в цих обставинах він перший раз почув слово від людини, яка була хоч бідною, за те в правдивому змісті цього слова чесною, інтелігентною... Та людина змінила увесь його діточий світогляд. Хоч це опис давних часів, але він цікавий і тому хочу і читача з ним познайомити.

Буду писати від імени автора. Тому, коли ви прочитаєте "я", так це він пише.

ЧАСТИНА ПЕРША.

Старий слуга Пилип прийшов у кімнату, як звичайно, на пальцях. На шиї мав, як у ті часи носили, широкий шалик замість краватки. З міцно затисненими губами, щоб не було чути неприємного задуху від цибулі й часнику, що він вчора ввечері добре наївся...

Пилип мав сиве, густе волосся. Одне пасмо звисало на чоло. В руках держав тацу, а на ній лежав великий лист з печаткою. Він підійшов до власниці дому, своєї бабуні, вклонився їй у пояс і подав лист.

Бабуня наложила на ніс окуляри, перечитала лист, а тоді повільно запитала:

— Чи він вже тут?

— Про що пані зволять питати? — боязливо спитав Пилип.

— Дурень! Питаю, чи той доставник цього листа тут?

— Так, тут... В канцелярії сидить.

Бабуня потрясла своїми янтарними чотками і каже: — Іди й заклич його сюди... Пилип пішов, Бабуня поглянула на мене, бо й я сидів з нею в одній кімнаті, сказала: — А ти, хлопче, сиди тихо й не крутись...

Я й так сидів тихо, як звичайно у кріслі в куточку. Бабуня тримала мене малого, як то кажуть, в міцних руках.

Через кілька хвилин увійшов до покою чоловік, років тридцять п'ять, чорноволосий, з темним, смаглявим і рябим обличчям, задертий вгору ніс, щотинисті брови, з під яких виглядають сумні сірі очі. Барва цих очей зовсім не лицувала до його східної постаті. Одягнений в довгополу зовсім пристойну чемерку. Ввійшовши він став біля самих дверей й уклонився, одною тільки головою.

— Ти зовешся Бабурін? — спитала бабуня й до себе сказала: — Як він подібний на цигана!

— Так! — відповів він коротко, глухим, спокійним голосом. Але зачувши, що бабуня зове його на "ти" він порушив бровами. Мабуть він думав, що бабуня буде йому викати, як рівні?

— Ти руский, православний? — Бабуня зняла окуляри і оглянула Бабурину з голови до ніг. Він стояв спокійно, тільки руки заклав за спину. На питання бабуні відповів коротким: "Так".

Мене, малого хлопця, цікавила його борода. Волос чисто виголений, але такої синьої шкіри на обличчі й бороді я ще ніколи не бачив.

— Мій приятель — почала бабуня, — в листі добре тебе рекомендує, як чоловіка тверезого, робочого та доброї вдачі. Коли це правда, так чому він тебе не затримав?

— Йому, добродійко, потрібні в господарці іншого складу люди.

— Кажеш іншого складу люди Я тебе не розумію, сказавши по правді, — застукала своїми чотками й продовжувала: — Ти інших пе-

реконань, чи що? Приятель ще пише, що у тебе дві дивні звички. Що це?

Бабурин легко здвигнув плечами, подивився бабуні в очі й сказав:

— Не розумію я, що цими словами хоче сказати ваш приятель. Хіба те, що я проти того, щоб людей били різками.

Бабуня спитала здивована: — Невже ж він хотів і тебе вибити?

Темне обличчя Бабурина зачервонілося. — Не так, пані, ви мене зрозуміли. Я не про себе говорю. Я проти того, щоб селян за провини били.

Бабуня аж руками зі здивовання розвела. Голову схилила трохи на бік, ще раз його оглянула й заговорила: — Це така твоя звичка? Ну, для мене байдуже зовсім, це твоє переконання. Я беру тебе за писаря у конторі. З селянами ти не матимеш ніяких справ. А чи ти добре пишеш?

— Пишу добре, чітко і без похибок. — Бабурин відповів.

— Ну, похибки мене мало цікавлять, можуть собі бути. Аби лиш виразно писав, без всяких хвостиків і закрутів у буквах; цього я страшенно не терплю. А яка твоя друга звичка?

Бабурин трохи покрутився на місці, закашляв і питає: — Може ваш приятель пише, що я живу не один?

— А, ти жонатий! — висловила здогад бабуня.

— Ні, не жонатий! — відповів. Бабуня нахмурилась.

— Зі мною — пояснив Бабурин, — живе добрий чоловік, старший чоловічина, мій великий приятель, дуже бідний. З ним я живу вже десять літ.

— Він твоя рідня?

— Ні, не рідня, а просто приятель. Від нього нікому не було ніде жадної прикrostі, ні в що він не вмішується. Живе він на моїх харчах, в одній кімнаті зі мною. Він скоріще може бути корисним, бо добре грамотний, крім того чесний і чистий морально.

Бабуня пожувала губами і ще раз питає: — Він на твоїх харчах?

— Так, на моїх! — potwierдив Бабурин.

— Ти його замість жебрака тримаєш?

— З обов'язку, що бідна людина доконче бідному мусить помагати.

— Дивись! — каже бабуня. — Вперше це чую! Я все думала, що це обов'язок багатих бідним допомагати.

— Для багатих людей, смію сказати, це забава, а для бідних...

— Добре, добре! — бабуня перервала й замахала руками. Трохи помовчала, й заговорила в ніс; це поганий знак, бо так говорила, як сердилася: — А скільки літ твому нахлібникові?

— Він в моїх літах...

— Я думала, що це твій вихованок!

— Ні, це мій товариш, а крім того...

— Досить про нього. Ти, виходить, філантроп. При твому занят-

ті це не надто добра прикмета... Ну, а тепер поговоримо про твою роботу. Я дам тобі вказівки, а крім того хочу знати, скільки ти сподієшся від мене заплати. — Глянувши у мій бік, крикнула: — А ти тут що робиш? Іди й берися зараз за свої лекції з митології!

Я зрадів, що мені можна вирватись з під очей бабуні, вискочив з крісла, поцілував її руку і побіг. Певно, не для того, щоб вчити митологію, а щоб побігати по саду, виладувати енергію дитини.

Сад у бабуниному маєтку був старий і великий. У одному кінці саду був ставок, а у ньому багато всякої риби: карасі, лещі, золоті коропи, піскарі й багато інших пород. Були й хижі щупаки. Їх держали, щоб риба не спала, а рухалась і росла. По берегах ставка ріс лозняк, плакуча береза, а за ставком поміж сугірками росли лісові оріхи, бузина, терен, калина й рябина. Між деревами все заросло папороттю, що то в ніч під Івана Купала треба шукати, як зацвіте, а знайшовши, як розповідала моя нянька, шукати скарбів, закопаних у землю всякими багачами-скупарями й розбійниками. Корчі переривалися невеликими прогалинами, по яких росла зелена шовковиста тонка трава, а в цій траві так, як би хто навмисне понасаджував для краси різні гриби, особливо сироїжки. Багато сироїжок зі своїми червоними, рожевими, блакітними шалочками й багато мухоморів, а між ними ясною плямкою, горить куряча сліпота, наче б золотими бульками. Тут на весні співали солові, свистали дрозди, кукала знахорка-зозуля. В день, у самій гарячій порі був тут приваблюючий холодок. Я любив залізти в цю гушавину. Там я мав свої улюблені місця, про які, як мені здавалося, знав лише я один. Тут я себе počував казковим героєм, великим силачем.

Коли я вискочив з кабінету бабуні, я побіг в один з тих улюблених закутків, що був назвав його "Швайцарією". І, уявіть собі моє здивовання, ще я не добіг до Швайцарії, як побачив між зелених галузок якусь незнану мені людину. Постать довга, довга, у жовтому підряснику й високій кумедній шапці стоїть на моєму улюбленому місці. Я потиху підійшов ближче, щоб роздивитися хто це? Дивлюся, обличчя мені цілком не знає, як і вся постать, довге, з м'яким виразом, малими очима, чогось зачервонілими, з кумедним, задертим вгору носом, сухим, як стручок гороховий, що наче б штучно притулився над ртом. І губи час до часу складалися вареником, тремтіли й випускали тоненький свист, а довгі пальці худих, костлявих рук складалися перед губами і швидко рухались. Він часто переставав свистати й до чогось прислухувався. Я підійшов ближче й тоді звернув увагу, що цей чоловік між пальцями держить якісь мисочки і потирає одна об другу...

Під ногами в мене тріснула суха галузка. Постать оглянулася, чогось затремтіла і здивовано подивилася в мій бік. Опісля не повертаючися почала помалу відходити. Але, що дивилася на мене, ударилася об дерево, охнула і станула. Я підійшов до неї, постать всміхнулася. Я привітався і постать відповіла на привітання словами: — Доброго здоров'я й вам, паничу, бажаю. Мені не подобалося, що він зове мене паничем. Я ж тут наслідник, мало що не господар!

— Що ви тут робите? — запитав я, сердитим, як мені здавалося голосом.

— Хіба ж не бачите? — він відповів усміхаючись. — Пташок на пісні викликаю, — він показав свої мисочки. — Чижі дуже швидко відпо-

відають. Вас, паничу, як людину дуже молоду, пташиний спів повинен приваблювати...

Він знов почав терти мисочки і дійсно, з кущів відкликнувся чиж. Мій новий знакомий усміхнувся, підморгнув одним оком. Цей сміх, під моргування, його шепіт, рухи, голос, зігнуті коліна, худі руки, довге убрання й висока шапка — все це було смішне, але приваблювало мене.

Я спитав його: — Ви давно сюди приїхали?

— А от це, допіру! — він відказав.

— То ви, певно, той, про кого Бабурин з моєю бабунею говорив?

— Той самий...

— Вашого приятеля Бабурином кличуть. А вас як?

— А мене Пуніним. Пунін — моє прізвище. О, чуєте, як заливається пташка? Радіє на Божому світі...

Мені цей чоловік дуже подобався. Ніхто ще з нашої служби так по простому зі мною не говорив. Звичайно, як всі хлопці підручки, я з дорослими говорити боявся, а зо службою знов, дер ніс догори. А от, з цим смішним чоловіком говорив так, як би вже довго був з ним знакомий.

— Ходіть зі мною, — сказав я йому. — Я знаю тут такі привабливі місця, ще кращі від цього. Оглянемо греблю, ставок, очерети, побачимо диких качок та гусей, що там собі жирують.

— Добре, ходімо, — він відповів на розпів, наче дячок у церкві. Я пропустив його наперед. Він йде, перекочується з ноги на ногу, а голова його якось назад відкинулася. Я завважив, що у нього на підрыснику, під ковніром висить невелика китиця. Спитав його, до чого вона.

Він почав шукати за ковнірцем. — О, ця китиця? Це так, як би прикраса. Вона мені не мішає. Нехай висить собі...

Пришовши на нове місце сіли ми рядом.

— Тут справді, дуже гарно! — сказав він і тяженько зітхнув. — Ой, як гарно! У вас чудовий сад. Вік би його не покинув...

Дивлюся на нього збоку й слухаю. Подивився на його шапку і кажу:

— Дивна у вас шапка, добродію. Позвольте її добре роздивитися

— Добре, паничу, добре! — він зняв шапку й передав мені. Простяг я руку, щоб взяти, глянув на його голову й покотився зо сміху; така вона була смішна, а ні одного волоска на вузловатому черепі, тільки біла шкіра. Він так само усміхнувся, потер голову руками. Як він сміявся, то здавалось, що у нього рот чимось заповнений, а на чолі так, як би зрослися три зморщки, згори вниз.

— Що, — спитав мене, — смішна моя голова? Така, немов яйце подовгаста.

— Справді, наче яйце, — я погодився. — А давно ви стали таким?

— Дуже давно! А який був чудовий волос! Наче золоте руно, подібне до того, за яким аргонавти перепливали морські безодні.

Хоч мені було всього дванадцять років, та я вже знав і про золоте руно і про аргонавтів. Тим більше мене дивувало, що цей бідний чоловік так само знав про те.

— Видно ви училися мітології? — спитав я його. І все кручу в руках його шапку, що, як я помітив була на ваті, обшита шкіркою зайця і мала піддашок з твердого паперу.

— Так, паничу, правда, що я вчився колись, навіть багато вчився! — І нараз замовк, а по хвилі каже: — Зверніть мені мою шапку, бо моя голова не призвичаїлась на світ Божий дивитися й соромитися своєї наготи. — Він взяв шапку й до откazu насунув її собі на голову. Опісля скосив очі у мій бік й запитав: — А ви хто будете, паничу?

— Я внук тутешньої пані. Мої тато й мама померли вже давно.

Пунін перехрестився, сказав: — Хай їм добре буде в Царстві Небесному. Так ви сирота, ну, а разом з цим після смерти бабуні будете власником цієї землі. Шляхетська кров, зразу видно. Так і бігає в ваших оченятах, бавиться і горить. Ну, а не чули ви, чи порозумівся Бабурин з вашою бабунею? Чи став він у вас на службу?

— Цього я не знаю.

Пунін задумався. Опісля сказав: — Як би це було добре, коли б тут можна було пожити бодай якійсь час. А то переходимо й перелазимо, пристановища для нас ніде нема. Все журися й журися без кінця й відпочинку від журби нема. Душа болить, нема спокою. Ні на чому нема задержатися, ні книжки, ні газети, ані шматка хліба.

— Скажіть мені, пане, чи ви не з духовних, не з їх роду? — питав я.

Пунін обернувся до мене, прижмурився й питає: — Яка причина, що ви про те розпитуєте?

— Я так думаю, бо ви вживаєте церковно-славянські вислови, як у церквах дяки лише вживають.

— Це не повинно вас дивувати. Ви мусите зрозуміти, що там, де треба щось важне краще підкреслити, то ліпше вживати для цього церковно-славянської мови. Невже вам у гімназії учителі про те не говорили й не пояснювали?

— Ні, ніхто не пояснював. Відколи я живу з бабунею, то у мене учителя нема. Є у Москві...

— А як довго ви тут на вакаціях?

— Яких два місяці, не більше. Бабуня нарікає, що я тут пустую, тож тримає для мене французанку за учительку.

Пунін засміявся. — Мамзель! — каже.

— Так, — я відповів, — мадемуазель Фріке. Сказав це і мені сором стало, що за таким великим хлопцем, як я, доглядає учителька, наче за дівчиною. Я почервонів. Пунін сказав задумано:

— От, в тому то й біда, що ми вчимо дітей про те все, що чуже, а про своє навчити забуваємо. — У цей час хтось голосно засвистав. Пунін зірвався з місця й сказав: — Прощайте! Мене кличе мій товариш. Що

то він мені скаже? Чи хоч прийняли його на працю? — Він так стурбувався, що по нім пізнавалося. Він під цю пору бажав одного — залишитися тут на роботі. Не встиг я оглянутися, як він щез в кущах.

Я ще трохи посидів на лавочці і передумував цю зустріч. Був би задоволений, як би бажання Пуніна здійснилося. Пригадав собі наказ бабуні вчити мітологію. Побіг до дому й довідався, що Бабурин став таки на службу писарем. Йому відвели невеличку кімнату у хаті, де жили наймити, на кінному дворі. Він зараз же переніс туди свої пакунки.

Другого дня я, не спитавшись дозволу своєї гувернантки, побіг до хати наймитів і там не застукавши (у нас цього звичаю не було, щоб до наймитів стукати у двері й попереджувати, що до них ідемо), просто відчинив двері й у шапці зайшов до кімнати Бабурина і Пуніна. Останнього в хаті не було, а Бабурин стояв без сорочки під вікном і витирав собі голову й шию великим ручником, широко розставивши ноги. Глянув у мій бік і гнівно запитав, чого мені треба?

— Пуніна нема? — спитався я розв'язним тоном не знявши шапки. Мені здавалося, що так буде найкраще тримати себе з наймитами.

— Пана Пуніна, Ніканора Васильовича нема в дома, — відповів він.

Опісля неохочо звернувся до мене й сказав: — Як вам, молодий чоловіче, не соромно без попередження й дозволу заходити до чужої кімнати? — Мене це роззлостило, як він сміє мене, майже власника цього маєтку називати "молодим чоловіком", в розмові так мене легковажити? Я нахмурих брови й суворо кажу йому:

— Ви, добродію, здається не знаєте, з ким говорите! Я внук властительки цієї посілости!

— Мене то зовсім не обходить, хто ви такий. Ви прийшли до моєї кімнати і тому я вимагаю, щоб ви числилися з звичаями інтелігентних людей, які попереджують заходячи до чужого приміщення, дозволу питають... — І відвернувшись від мене почав одягатися. Я наче покараний стою серед кімнати, на всі боки оглядаюсь. На моє щастя двері відчинилися й зайшов Пунін. Сердечно простягнув мені руку, привітався й каже, щоб пішли вдвох на місце, де ми вперше зустрінулися:

— Я покажу цікаве щось. Знайшов яйце зозуляче в гнізді чижа....

Послухав я, ми пішли у сад. Йдучи, я все думав і не міг ніяк второпати, чому Бабурин, наймит, говорив зо мною таким арогантським способом. Тому то я небагато почув з того, що мені говорив Пунін, а він говорив не вмовкаючи. Нарешті завважив мою задуму й запитав, чому це я в такому поганому настрою?

Я оповів Пуніну, що сталося. Він поважно глянув на мене і каже:

— От, ніколи не повірив би, що ви, так добре вихована людина забули про такі елементарні звичаї пристойности. Розуміється, Бабурин мав право так поступити, щоб себе в ваших очах не понизити.

Я мов рак почервонів з сорому за цей мій вибрик. Але щож... Нічого не зроблю. Так виховали мене бабуня і її оточення!

Від того часу Бабурина я почав боятися. Був обережним з ним на-

Віть тоді, коли він самий зі мною починав говорити, мов зі звичайним знакомим. Його я не тільки боявся, а поважав і слухав. Пуніна за те я дуже полюбив, але зовсім його не слухав, часто над ним сміявся. Та за те, коли він щобудь розповідав мені, чи то зо споминів, чи історичних подій, або читав своїх улюблених авторів, — я німів, наче риба й ловив кожне його слово.

Бабуня не любила моїх визитів до Пуніна, звала це обмужиченням й ждала нетерпливо кінця вакацій, щоб відослати мене в Москву. Зустрічі мої з Пуніним відбувалися що дня. А коли бабуня прогнала французенку за те, що вона скаржилася одному офіцеру, який був у нас в гостях, що їй у нас дуже нудно (бабуня довідалася про те завдяки покоївці, що підслухувала), тож рано другого дня її відвезли на залізничу стацію й вона без великого жалю поїхала в Москву, шукати там собі не праці, а забав. З цієї причини я тільки зрадів. Я був вільним й увесь час міг перебувати з Пуніним. Дивно, що йому, старшому чоловікові не нудилося розбалакувати з дванадцятьрічним хлопчаком. Скільки я переслухав його всяких оповідаць, коли ми сиділи на пахучій траві, десь в холодку, під срібристими тополями, або в очереті на греблі, де грудьми обсипався у воду мокрий песок і зі всіх боків берегу повилазило коріння дерев. Сядеш на корінь й гойдаєшся, наче на гойданці.

Пунін розповів мені і про своє життя, більше сумне, чим веселе. Не мав він багато щастя в житті! Батько його, сільський дячок, гарною був людиною. За те як випив — близько до нього не підходь! Буде бити і то бити жорстоко, ні за що... Сам Пунін вчився в духовній семінарії. І добре вчився. Та тому, що в семінарії за всякі дрібнички били різками, а до того й розчарувався він в духовній професії, кинув він семінар й утік. Став волоцюгою і, як би не Бабурин, пропав би.

Любив Пунін свою мову прикрашувати всякими високопарними словами. Навіть віршовано говорив. Любив поезію і мене навчив любити; я де тільки міг шукав і вживав римів та рїтмів. На мене не раз звертали увагу і бабуня, і нянька, що все мені казала:

— Ой, хлопче! Ти став якимось біснுவатим. Може ти перехрестився б? Десь у тебе нечиста сила залізла!

Любив я не тільки самі оповідання Пуніна, любив також, як він мені читав щось з книжок, а мав їх досить.

Можете собі уявити, як нетерпляче ждав що дня на мого приятеля десь в корчах. Коли він несподівано вилазив десь зза корча і ставав перед мною з милою усмішкою, мені здавалося, що то якийсь митологічний герой, якась фея, або казковий добрий дух. Він одуховлений йшов поважним ходом, в руках все держав велику й грубу книжку, а побачивши мене кивав кривим пальцем, всім своїм тілом, показував, що трєба йти далі і я слухняно йшов за ним. Ми ховалися у наших улюблених місцях, десь далеко від дому, від бабуні і, як я собі уявляв, від всього світу. Поважно сідаємо на пахучу траву. Пунін наче жрець біблійний, розгортає свою книжку, що пахне старовиною і плісенню.. Цей запах я любив. Ще трошки і я чую голос Пуніна, повний любови, страсти, обурення, ненависти і журби; читати він був мистець. Здавалося мені, що перед мною все щезало — ліс і дерева, листя й висока трава начеб відділювали нас від решти світу й ми жили у новому чарівному світі. Ніхто не знає де ми і хто ми, а з нами лише поезія. Пунін любив ту поезію, в якій яск-

ряво жила боротьба життя з ворогами. У вірші вкладав він увесь свій внутрішній світ; поезію він не читав, він її переживав. Ви чули крик його душі, бачили перед собою чародія, Пітію, що пророчила і лякала магичними словами. Він мав звичай зразу прочитати поезію потиху, так якби хотів зрозуміти її дух, зміст, а опісля вдруге як читав, його голос звенів наче справжнього поета-оратора. Тоді він вкладав у слова не тільки свою душу, а й тіло. Ви бачили, як він то падав на коліна й молитовно складав руки, то зривався на ноги, погрожував комусь п'ястуками. Так ми читали нову поезію і стародавню, а особливо ті місця у Росіяді, де одна жінка татарка, страшно фізичної сили веде свій нарід на бій кривавий. Я звернув на це увагу Пуніна, що це місце в поемі мені дуже подобається. Кожного разу він мені відповідав: — Так! Цей поет на дає нікому попуску. Ти читаєш і не можеш собі уявити, що він далі скаже, а він вже далеко, наче Єрихонська труба гримить і переходить на "кімвал". І бачиш, як все перед ним схиляє голову в пошані. Нових поетів він критикує, як служників керуючої кляси. Критикував Державина і Ломоносова... І по правді.

У нас в домі бабуня і все оточення поезії не розуміли і не любили, зосібна російську. Називали її навіть не віршами, а "кантатами", церковним речитативом й були того переконання, що російську поезію непристойно навіть читати у порядних домах. Бабуня поетів російських звала п'ячужками, або й просто — дурнями. Чуючи це вдома на кожному кроці, мені здавалося, що до поезії російської, а до Пуніна особливо, що був не дуже то чистотілий, я мусів відноситися з обридженням і відвернутися від неї. А я навпаки, заразився від нього тою поезіобісівською слабкістю.

Від того часу я вже самий шукав книжок з поезіями і, хоч соромно мені признаватися, почав сам потрохи писати віршем. Коли одного разу коло дому заграла шарманка, я у її честь написав вірш, де були й такі слова: "Дивись, як вертиться товстий вал і зубами скрегоче". Довгенько я носив у кишені цю свою поезію, боявся Пуніну її показати. Але одного гарного дня вірші випали мені з кишені. Пунін їх прочитав і сказав наче випорокував:

— Це, що ви вірші пишете, це добре. Тільки треба вибирати для опису щось краще, як шарманка (катеринка), яка негідна поетичного опису і недостойна.

І ця цікава сторінка мого життя, в якій було повно радощів і захоплення, ці таємничі зустрічі, оповідання й деклямації закінчилися зразу ж. Громом з ясного неба на нас звалилося це нещастя. Моя бабуня прогнала зі служби Бабурина, а з ним пішов і Пунін.

А сталося це так. Бабуня моя любила порядок і чистоту не менше, як фельдфебель в своїй сотні, або генерал на інспекторському перегляді. От у такому порядку повинен був утримуватись наш сад. Тому час від часу у сад зганялися різні бідолахи, вигнані з служби льокаї, всякі самітні, тощо й вони мусіли чистити доріжки в саду, виполовати бур'яни, перекопувати землю в клумбах, збирати суху траву й галузки, перечищувати квіти і таке інше. Одного разу, саме в час роботи, бабуня пішла подивитися на ту роботу й мене з собою взяла. Між деревами скрізь було видно білі, червоні й сірі сорочки, чути як скребуть рикалі, сапи й граблі. Переходячи поміж робітниками бабуня й завважила своїм яструбичим оком, що один хлопець якось не дуже охочо працював та й свого каш-

кета не зняв перед бабунею з такою пошаною, як вона вимагала. Хлопець цей був молодий, обличчя худе, блідий, з запалими очима. Одежа на ньому стара, подерта й багато разів полатана; ледви трималася.

— Хто це? — спитала бабуня економа, що на пальцях йшов за нею.

— Про кого пані питають? — зігнувся в три погібелі економ.

— Дурень! Я питаю про цього, що ось там стоїть, нічого не робить і вовком на мене дивиться.

— Це синок бувшого вашого дворецького, Яремія.

Дворецький цей впродовж десятих років був найкращим робітником в панському домі. Бабуня і всі дуже його шанували, навіть любили, однак, як то звичайно у бабуні: ні з того, ні з цього причепилася до нього й вигнала з дому. Призначила пастухом, однак і в тій службі він довго не задержався. З пастуха пішов у село, в курну хату. Жив там одним пудом муки місячно і помер спараліжований, залишивши в великий нужді свою родину.

— Ага! — прошептала бабуня. — Ну, яблуко від яблуньки недалеко відкочується. Доведеться і з цим поквитуватися. Тих, що на мене з під лоба поглядають мені не потрібно.

Ми вернулися до дому й бабуня зараз таки дала розпорядок вислати хлопця на заслання.

Наказ швиденько був виконаний і через три години Яремин син готовий у подорож стояв перед вікнами панського дому. За штахетами стояв малий візок, з худою шакапою в запряжці, а на візку лежало трохи барахла, все майно цього бідака. Самий він стояв без шапки, схиливши голову, босий, закинувши на спину, мотузками повязані старі чоботи.

Але обличчя у нього було спокійно. Він не мав за чим жалувати, навіть за рідним селом, де згинув його батько, де він не мав ні одної хвилини втіхи. На устах у нього застигла безжурна усмішка, очі байдужно дивилися в землю. Бабуні донесли, що її наказ виконаний. Вона, в шовковій сукні встала з дивану, підійшовши до вікна навела лорнет на Яреминого сина. В кабінеті під цю пору крім мене був ще й Бабурин. Бабуня хитнула головою, на знак, що хлопця можна випроводити.

Але саме тепер від дверей почувся хриплий, придушений голос: — “судариня!” Я перелякався з несподіванки. Оглянувся — це вимовив Бабурин. Він увесь почервонів, насупив брови, очі горіли гнівним огнем. На його голос бабуня оглянулася й перевела лорнет з висланця на Бабурина. Начеб не знала, хто, запитала:

— Хтось тут говорив?

Бабурин виступив наперед і сказав: — Це я, судариня, наслідився до вас звернутися й завважити вам, що так безсердечно з своїми кріпакми не можна обходитися.

— Як же це? — спитала бабуня.

— Я бажав звернути вашу увагу, що так, без всякої вини, без суду, карати такого молодого хлопця не вільно. Воно може зле закінчитися

на вас самих, чого не дай Боже. У кріпаків дуже погане вражіння на довго зістанеться...

— Ти... Де ти вчився? — З цими словами бабуня звела лорнет з по-статі Бабурина.

— О чім ви питаєте? — той не зрозумів.

— Я тебе питаю, де ти вчився, що вживаєш в розмові такі мудрі слова?

— Я виховувався... — почав Бабурин, але бабуня перебила йому, здвигаючи плечима:

— Коли тобі мої розпорядження не до вподоби, це мені зовсім байдуже. У своє відношення до кріпаків ніякого вмішання не потребую і звіту давати не буду. Я непризвичаєна, щоб хтось робив мені уваги і вмішувався у мої права. Учені філантропи мені не потрібні. Мої слуги мене мусять слухати, працювати й мовчати. Так я жила досі, так і далі буду жити. Ти мені більше непотрібний. Звільняю тебе з служби. — І покликавши дворецького розпорядилася: — Негаймо розрахуйся з цим чоловіком і щоб до обіду його й духу тут не було, чуєш? Дивись, щоб я не нагнівалась! Вигнати цього і другого дурня, його нахлібника! — Глянула у вікно й запитала дворецького: — А Єрмілка чого жде? Я ж подала знак, щоб його забрали зперед вікна!

Бабуня махнула в вікні хусткою, на знак, що її інспекція закінчена. Сіла в крісло, злим оком обвела всіх, мене не виключаючи, крикнула: —

— Геть всі, звідси! Щоб і духу вашого не чула! — Ми, зрозуміло, швиденько, один перед другим залишили її кабінет.

Бабунін наказ виконано точно: До обіду Бабурин і мій приятель, Пунін виїхали з маєтности моєї деспотичної бабуни.

Не маю слів, щоб описати моє горе, мою діточу журбу сердечну. Вона була така сильна, що я не знаходив собі місця. Виступ Бабурина в обороні бідного, беззахистного хлопця в моїх очах підніс його на недосяжну височинь. Тоді саме, як пригадую, зробився перелом у моєму світогляді відносно панів, власників кріпаків та безправних селян.

Як тільки бабуня нас прогнала, я пішов до Пуніна. З Бабурином разом вони пакували свої мізерні пожитки. Бабурин навіть оком не повів у мій бік. Пунін від горя зовсім втратив голову, очі його були мокрі від сліз й він все поглядав на мене. Однак не відважився сказати Бабурині, що по його вині тратять вони так добре місце. По думці Пуніна його приятель не міг помилятися, як не помиляється римський папа в переконанні вірних своїх, та що він зробив так, як треба було. А все таки в душі він мав жаль до цього непомильного друга. Як уже оба сіли у візок, Бабурин подивився на мене й прощаючись казав:

— Прощайте, хлопчику! Нехай сьогоднішня подія стане для вас мягкою, як такі потвори, як ця ваша бабуня, самоправно мучать людей й використовують свою безкарність. Як будете власником цієї посілості, звільнить людей з кріпацтва. Серце у вас добре й характер незіпсутий. Учитесь, приглядайтеся не тільки до життя панів, але й кріпаків, наймитів. Вониж люди, під одним Божим законом живуть, мають таку саму душу й тіло. А що одна частина людей сіла на шию другій — з цим треба боротися. Одні везуть, а другі безжурно їдуть! Це безправство...

Я розплакався й присягав, що все зміню, як матиму тільки силу й право. В останнє ми з Пуніним обнялися й поцілувалися і він в піднесенні станув на возу й почав молитву: — Воскресні Боже, Боже правий, прийди і карай лукавих і будь одним царем на землі.

Служба, яка вийшла їх провозжати, почувши ці слова, наче миші поховалися, боялися, що як почує пані, то буде біда, всім дістанеться. Поїхали вони, тільки куряву ще було здалеку видно, а я стояв, дивився у слід відїхавших і плакав...

Того ж дня я довідався, що Єрмила ще в селі й тільки нарано його вишлють. Я зібрав в торбу дві хустинки, пару старих черевиків, стару сорочку та нову, шовкову краватку. Єрмил, якого я збудив, бо він спокійно спав на соломі, сонними очима, здивовано глянув на мої дарунки, зібрав їх і не дякуючи, положив собі під голову. Я був пригніченим, мені здавалося, що він зі втіхи від моїх дарунків горе своє забуде, а тут така байдужність! Ні, люди все таки безсердечні і невдячні...

Цього дня бабуня залишила мене в спокою, тільки підозріло подивилася, як я прощався з нею на добраніч й спитала, чого у мене червоні очі й свинушником пахне. Наказала про всі події того дня забути, бо ще добре натріпає. — Я вірю, — говорила, — що з часом ти покинеш думати про ті дурниці. Ось, поїдемо в Москву, я візьму для тебе доброго учителя. Бо, щоб виховати тебе, треба чоловічої руки.

Як і все, у бабуні робилося швидко. Через кілька днів ми виїхали до Москви.

ЧАСТИНА ДРУГА

Минуло сім років. Ми все живемо у Москві. Я вже на другому році університету. Бабуня постарілася, висохла, її деспотизм вже мені не так дошкулює. Із всіх моїх товаришів я приятелював найбільше зі студентом Тархановим. Був це веселий, добрий хлопець. Наші звичаї, наші смаки були мало не однакові. Тарханов, як і я, любив поезію, крадьки, як усі початкуючі, писав самий. Між нами, як це звичайно буває поміж молодими хлопцями, почалася дружба й ми не мали один від другого ніяких таємниць. Але, якось звернув я увагу, що з Тархановим щось не те! Го він надзвичай веселий, то якийсь заклопотаний, неспокійний. Десь зникав на довгі години, а я не знав де він. Раніше цього не траплялося. По законам дружби я вже збирався його висповідати.

— Петруню! — вдавано-весело звернувся він до мене, червоніє, а дивиться просто в очі, — я повинен познакомити тебе з моєю музою.

— З твоєю музою? Дивне говорення! Хіба я не читав твоїх писань? Чи може винайшов який новий спосіб віршування?

— Ти не зрозумів мене, — відповів Тарханов, ще більше червоніючи й дивлячися на мене. — Я познаю тебе з моєю живою музою.

— Це інша справа, одначе, чому вона твоя?

— Просто тому, що... — почав був мій товариш, — а от вона, здається, сюди йде!

Почувся легкий хід малих черевичків, двері відчинилися і в них стала дівчина років вісімнадцяти, у дешевій сатиновій спідничці, у чорному плащику - мантилі на плечах, у чорному солом'яному капелюшку на ясному волоссі, трохи підкрученому з боків і потилиці. Мене побачивши, вона засоромилась і хотіла втікти. Але Тарханов підбіг до неї з окликом:

— Прошу, прошу, Муза Павлівна! Заходьте! Це мій найкращий приятель, тихий і спокійний хлопець. Його вам нема чого боятися, чи соромитись. Петруню! — звернувся він до мене, — позволь познакомити тебе з моєю Музою, Музою Павлівною Виноградовою! Це моя добра знайома...

Я вклонився і назвав себе. Опісля запитав приятеля: — Чому ти свою музу зовеш Муза Павлівна?

Тарханов засміявся і пояснив: — У наших святцях є й таке імя, як Муза. Я таксамо цього не знав, доки не стрінув цю милу панночку. Муза — гарне імя і дуже до неї підходить.

Я знову уклонився. Вона видійшла від дверей, і за кілька кроків стала. Справді була милою дівчиною, тільки, щоб вважати її музою, що дає поетові натхнення, це вже була пересада, я собі подумав. — Як вона може бути музою з високого Парнасу, що літає на крилатому Пегасі до поетів й приносить одуховлені образи поезії? Ні, тут щось не те! Помилка!

Виглядала вона гарно: мала округле рожеве обличчя, тонкі й дрібні риси, віяло від неї молодістю, свіжістю... І це все. І яка ж з неї Муза?

Вона постояла трохи серед кімнати, почервоніла й сказала: — Я прийшла по ту книжку, що ви обіцяли дати мені прочитати.

Тарханов встав, підійшов до шафи і довго там щось шукав, аж вийняв томик Пушкіна, “Євгеній Онегін”. Вона взяла книжку, попрощалася з нами, непомітно положила книжку на столі й пішла до дверей. Тарханов кинувся до неї, але вона зашептала “ні, ні, мушу йти додому” і взялася за клямку. Тарханов прохав залишитись. Вона не взяла книжки, а коли Тарханов коло самих дверей їй про те нагадав, вона махнула рукою, збулася словами “другим разом візьму”. І так швидко зачинила двері, що Тарханову трохи не притиснула до одвірка носа.

— Дивись, яка ящірка! — сердито викрикнув Тарханов. Вона пішла, а він почав сповідатися перед мною. Ця дівчина міщанка, швея; він її побачив вперше в склепі жіночих капелюхів, там замовляв капелюх для своєї сестри, що живе на провінції. Муза йому подобалася і на його щастя він другого дня вже познакомився з нею на вулиці. Йому здавалося, що й вона до нього приваблюється. — Тільки ти, Петре, — каже патетично — не подумай чогось поганого. У мене з нею до цього часу нічого негарного не було...

— Негарного? — підхопив я. — Певно, вірю, що не було, а що вважаю тебе чесною людиною, то вірю, що й не буде.

— Хочу вірити і я, — каже Тарханов засміявшись на увесь рот. — Та правду сказавши, Петре, ця дівчина, це надзвичайна істота, це тип нашого часу. Жалію, що ти не міг її добре розглянути. Вона дикунка, однак з характером і ця її дикість мене до неї найбільше притягає. Це ознака твердого характеру й самостійності. Знаєш, мені здається, що я в неї по вуха вже втюрився.

Тарханов почав пригадувати різні дрібнички з їх короткого знакомства. Опісля прочитав поезію “Моя Муза”. Це все мені не подобалося. Я швидко з ним розпрощався.

Через кілька днів пішов я на майдан, що зветься “Ожотними Торгівельними Рядами”. Хотів там дещо купити. Була субота й народу зібралось багато. Купці закликають до своїх склепів, розхвалюють свої товари як найкращими. Я купив собі потрібне й бажав скоріше вирватися з тої штовханини, коли дивлюся, аж коло овочевого склепу стоїть Муза. Стояла до мене боком, тож мене не бачила, а по її нетерплячих рухах можна було здогадатись, що вона когось жде. Трохи подумавши я наважився підійти до неї, заговорити. Не встиг я зайти до крамниці й зняти шапку, щоб її привітати, як вона зірвалася з місця, де стояла, підбігла до якогось старого чоловіка, якому торгівець якраз відважував фунт сушеного винограду, вхопила його за руку, так, як би прохала захисту. Старий здивовано на неї оглянувся, наче б бажав спитати, чого вона хоче. Подивився я на старого... Це був мій приятель і учитель, Пунін!

Так, це напевно він. Ті самі червоні очі, губи, ніс... Він взагалі мало що змінився за цих сім років.

— Ніканор Васильевич! Це ви? — я викрикнув. Пунін відкрив рот, затремтів і видивився на мене.

— Не маю чести... — почав був, але придивившись ближче запищав:

— Ой, кого я бачу! Троїцький панич! Не вже ж це ви? — Фунт сухого винограду випав йому з рук. Я підняв його, подав Пуніну й радо обняв і поцілував старого. Він мало не вмлів з утіхи, сльози заблищали на його

очах, він витирав їх хусточкою. Зняв шапку і я побачив, що й останній волос вже зник з його яйцевидної голови. Зворушено він запхав шапку за пазуху, з виноградом разом, потім вийняв і наложив на голову. Виноград розсипався, оба ми сміялися. Опісля він трохи заспокоївся, почав мене прохати зайти до них. — Я вірю, — сказав, — що ви не відмовитесь зайти до своїх щирих, хоч і бідних приятелів...

Зрозуміло, я дав згоду з великою приємністю, бо був цілковито вільним того дня.

Пунін аж скрикнув: — Ой, яка ж це радість, що ви їдете до нас, а як зрадіє Бабурин! Він сьогодні раніше прийде з роботи, а от, і її господиня раніше відпустила з роботи в склеп. Та чекайте, я зовсім збився з пантелику й не познакомив вас з нашою сестринкою. Ви її не знаєте?

— Певно, що ні, вперше її бачу! — відповів я.

Він тоді закликав: — Музочко! Так зовуть нашу дівчинку, правда, гарне ім'я? Дозволь тебе познакомити з нашим найкращим приятелем, — назвав моє ім'я, — прошу любити й жалувати...

Я низко вклонився. Муза почервоніла як маків цвіт, глянула на мене і опустила очі. — Ага, подумав я, — ти не з тих, що як застукують тебе на гарячому, збліднеш. Ти, навпаки, червонієш. Це треба пам'ятати.

— Вибачте, що вона так скромно одягнена. Вона у нас не модниця, та й нема за що в шовки та оксамити одягатися.

І ми пішли. Хата, де жили мої приятелі була досить далеко від Охотнього ряду, десь на Садовій вулиці.

Йдучи Пунін розповів мені, як вони довго блукали по всій Росії, шукаючи роботи і от, всього півтора року як приїхали у Москву й тут Бабурин знайшов роботу в канцелярії якогось багатія-купця. Місце не дохідне, багато роботи, а прибутку мало, та й за те хвалити Бога. Він так само шукає роботи, дає лекції, переписує всяку кореспонденцію. Біда з тим, що нема доброго убрання, а в такому лапсердаку не хочуть його до лекцій допустити. Та й почерк у нього старозавітний, а це стає на перешкоді. Тому сидить й жде у моря погоди. І він засміявся своїм охрипшим, глухим голосом. — Ну, а ви, що робите? — питав мене. — Бачу — ви вже студент університету. Певно змінили свої давні погляди на старих богів і за новим заглядаєте.

— Ні, — я відповів. — Я тримаюся своїх старих приятелів, хоч нову літературу читаю. А ви, пане Пунін, чи ви ще не забули свого поета Хераскова?

— Ну, ні, ніколи не забуду. Це не Пушкин, що як та гадюка сидить в корчах з жалом у пащі й приваблює жертву до себе співом солов'я!

Так ми йшли й сердечно балакали, спотикаючися по нерівним хідникам білокаменної Москви. До річи, чого Москву зовуть білокаменною, як вона зовсім не біла, тай днем з огнем не найдеш у ній камінця. Муза потиху йшла за нами; то здоганяла, й йшла рядом, то відставала і все мовчала. Я починав кілька разів говорити з Пуніним про його племінницю. Він слухав, а врешті засунув пальці під шапку, пошкрябав череп і каже потиху: — Муза не з нашої родини. Це бідна сирота, яку я знайшов у Во-

роніжі. Бабурин полюбив її як рідну дочку та й я люблю не менше, як би любив свою рідну сестру або дитину.

Я певний був, що хоч Пунін говорив потиху, то Муза все чула й тому сердилася й соромилася. Була немов прелякана, по обличчю її перебігали різні барви і так начеб спазми корчили її губи, ніс, щоки й лоб. Це все було гарне і комічне разом.

Ми дійшли до їх маленького гнізда, як Пунін звав свою квартиру. Дійсно, це було гніздо дуже убоге, маленьке. Хата мало що від старости не вросла в землю, одноповерхова, покрита гонтами, з чотирма малими віконцями. Обстановка також убога й не дуже чиста. Поміж вікнами на стінах висіли маленькі клітки, а в них перебувало з десяток жайворонків, чижів, шигликів й одна канарейка. Пунін називав їх своїми вірнопідданими, любовно їх всіх оглядав і кожне звав по імені. Я сів, оглядаюсь по хаті, а Пунін післав Музу поставити самовар. В цей час прийшов Бабурин. Виглядав він багато більш постарілим, чим Пунін, хоч йшов бадьоро й рівно. Але обличчя худе й знеможене, він трохи вже зігнувся. На голові сиве волосся переплуталося з чорним. Мене він не пізнав і не виявив ніякого вдоволення, а коли Пунін йому пригадав, хто я, він байдуже подивився на мене, ледви хитнув головою й сухо, без найменшого зацікавлення, запитав, чи жива ще моя бабуня. Вся постать його здавалася мені давала пізнати, що моя візита, дворянина-студента йому чести не приносить, що він як був республіканцем, так ним і є.

Двери відчинилися й Муза внесла самовар. За нею старенька жінка несла начиння. Був погано вичищений самовар, а шклянки ще гірше.

Пунін щиро припрохував мене пити і їсти. Бабурин сидів за столом похмурий; голову положив на руки і обкидав всіх змученим зором.

За їдою він почав нарікати на свою роботу й господаря. Обзивав його кулаком, держимордою, що не вміє і не хоче зрозуміти нужду своїх робітників. На них від дивиться як на сміття, що його можна кожної хвили викинути. А самий недавно з того сміття виліз. Страшно скупий і жорстокий, а прожора, яких мало. По правді казати, вся торгівля ведеться у Москві ошуканськими способами, ошукою люди багатіють. Пунін слухав такі невеселі розмови, хитав головою. Муза мовчала, не відзивалася ні словом. Вона певно думала увесь час, що то я за людина, чи задержу в таємниці її відвідини, чи розповім старим, кому не слід цього знати. І взагалі, якщо я скромний, то якої думки про неї...

Її чорні очі так і блискали під темними віями, блискавично перебігали по хаті. Вона раз тільки поглянула на мене і то так сердито, з таким огнем недобрим, що мене затрясло. Бабурин говорив з нею коротко. В голосі його ні в словах зовсім не помітно було батьківських почувань. Пунін навпаки, все з нею жартував, звав її снігурочкою, білосніжною, але Муза не звертала на те ніякої уваги.

Коли я запитав Пуніна, чому він зове Музу снігурочкою, він засміявся і каже: — Тому, що вона холодної, як зима вдачі. — А Бабурин додав: — Це дівчина, якою дівчина й повинна бути.

— Ми, як щоб вона дозволила, звали б її своєю господинею, чи не правда пане Бабурин? — спитав я.

Бабурин нахмурився, сердито блиснув очима на Пуніна, Муза відвернулася вбік. Я не розумів чому.

Просиділи ми зо дві години ані цікаво, ані весело, хоч Пунін зі шкіри ліз, щоб нас забавити. Він став на коліно перед одною кліткою, що в ній сидів жовтий канарок, відчинив дверцята й каже: — Прошу на баню й заспівайте вашу улюблену пісеньку. — І шож? Канарок перескочив на лису голову Пуніна й почав дуже голосно співати й тріпати своїми крильцями. Пунін слухав того співу зачарований, наче б завмер, не рухався тільки легко диригував одним пальцем і очима та раз у раз підморгував. Я від душі сміявся, але господарі ні Муза не сміялись. Коли я відходив вже Бабурин несподівано мене запитав хто такий був Зенон, бож я, студент мусив знати історію.

Я, правду сказати, про Зенона знав тільки, що це філософ стоїчної школи й більше нічого, ну й сказав, що був Зенон філософом. Бабурин мене поправив: — Не філософ, а мудрець. Він казав, що муки не є злом бо муками він переможе. А добро на світі — це справедливість і що в справедливості є всі види добра. Про те мені казав один розумний чоловік і це мені дуже подобалося. Але бачу, що ви тим питанням не цікавитесь.

Бабурин вгадав. Зенон і його послідовники мене не цікавили. Ставши студентом я обернувся в республіканця не гіршого чим сам Бабурин. І про героїв французької республіки, Робеспера, Шаліє, Фукіє міг би говорити цілими днями,

Уже коло дверей Пунін прохав мене, щоб другого дня я доконче до них прийшов. Завтра буде неділя і вони всі будуть вдома. Бабурин і словом не обмовився мене запросити. Сказав тільки, тай то крізь зуби, що таким паничам з біднотою й робітниками не так то й цікаво розмовляти. Я заперечив словами: — Ви, пане, помиляєтеся. Тепер моя бабуня вже мені не авторитет.

— А в керування посілістю ще не введені? — спитав Бабурин.

Я сказав, що такі ще ні. А на це Бабурин: — Ну, так там такіж самі порядки, що й за наших часів були..

Я вклонився всім на прощання й пішов.

На вулиці догнала мене Муза, всунула в руку якійсь папірець і як та серна втікла. Я підійшов до ліхтаря, розвернув папірець і прочитав: “На Бога, прошу вас прийдіть завтра у Александровський парк недалеко вежі “кутафі”. Буду вас там ждати. Зробіть це для мене, мені необхідно вас бачити”. Перечитав я цей листок і не зрозумів, про що вона хоче зо мною говорити Другого дня за чверть години перед призначеним часом я підходив до вказаного місця. Це було в початку квітня. Деревя почали вже розвиватися, розкривати пупянки, зеленіла трава та й горобці голосно чичиркали, билися за щось. Недалеко від огорожи в стороні я побачив Музу. Здивувався, чога вона спішила, що й мене попередила. Я звернув з дороги до неї.

— Ходімо до Кремлівської стіни, — шепнула вона мені дуже схвильованим голосом глядячи в землю. — Тут багато людей...

Ми пішли вгору. Я почав було говорити, та вона мене перебила:

— Прошу вас не осуджуйте мене, — швидко говорила тихим, нервовим голосом. — Не думайте про мене погано, за цей лист, що вам написала і що призначила побачення. Це тому, що тоді я просто боялася. Мені

все здавалося, що ви насміхаєтеся з мене. Слухайте! — майже крикнула, зупинилась, повернувшись лицем до мене й почала: — Коли ви, з ким.... Коли ви розкажете кому, у кого ми стрінулися, я в воду кинуся й утоплюся, чи інакше покінчу з собою. — Вона знов подивилася на мене своїм гострим і рішучим оком. Я подивився на неї й подумав собі, може вона й на правду, не на пострах, говорить. І звернувся до неї та кажу:

— Муза Павловна, як ви можете так аж погано думати про мене? Невже я можу зрадити своїх приятелів і шкодити вам! А крім того, наскільки я знаю у ваших відносинах до мого приятеля нема нічого компромітуючого. Заспокойтеся, на Бога...

Муза вислухала мої слова й не сказала ні слова. Пройшли ми трохи мовчки, опісля вона, не дивлячись мені у вічі каже: — Я ще повинна вам дещо сказати, щоб ви не подумали, що я несповна розуму. — Потрохи рушила вперед й нервово випалила: — Цей старий хоче зо мною одружитись! — Я здивований запитав:

— Який старий? Лисий Пунін?

— Ні, той другий... Парамон Семенович.

— Бабурин? Невже він вам освідчився?

— Так... — відповіла Муза.

— І ви погодилися?

— Я нічого не думала в той час. Становище моє було критичне і я не мала виходу. Але тепер інша справа...

— Я руками розвів. — Бабурин і ви! Таж йому вже з п'ятьдесят років. Самий казав мені, що вже сорок три. Але це все одно.

— Нехай собі він має й двадцять три, я за нього не піду. Що за радість? Цілий тиждень мине, а він не усміхнеться ні разу. Парамон Семенич мене врятував, він мене виховав, без нього я пропалаб. І я йому вдячна, але вдячна, як батькові. Шаную і люблю його як батька. Та щоб жінкою його стати — краще смерть. Краще лягти в могилу...

— Що це ви, Муза Павлівна про смерть згадуєте?

Муза пристанула. — А хіба життя аж так добре, щоб за ним шкодувати? Я й вашого приятеля, Володимира Миколайовича, треба сказати, з журби лише полюбила. А тут цей старий, Парамон Семенич, зі своїми освідчинами. Пунін, той хоч своїми віршами тугу наганяє, так бодай не лякає, не страшить, не примушує вечорами Карамзіна читати, коли в мене зі втоми голова ходором ходить. І на що мені ці старі? Мене ще холодною дуже зовуть, а деж того тепла з ними знайти? Як приставатимуть, слово чести, що втічу. Дивись, говорить той Парамон... Що ні слово, про свободу згадує. Кричить — свободи треба! От і я свободи захотіла. Не розумію, як можна про свободу мріяти, а мене в тюрмі держати? Слово чести, сама про це йому скажу, коли час прийде. Та борони Боже, ви не виговоріться! Тоді тільки мене й бачили. — Муза стала серед дороги і ще раз повторила через силу: — Тільки й бачили.

Однак і тепер вона не дивилася на мене, наче б боялася. Але коли бувала гнівна, або зажурена, дивилася просто на людину з якою говори-

ла і не спускала з неї очей. Тоді її мале, рожеве обличчя дихало рішучістю й безоглядністю, або сумом.

— Ну, — подумав я собі, — правду казав Тарханов. Це новий тип!

І свіччутливо заговорив до неї: — Вам нема чого мене боятись, Муза Павлівна.

— Справді? Навіть коли... Ви щось натякали на наші з вашим приятелем відносини... Навіть і про те? — і вона замовкла.

— Навіть і за ті відносини вам нема що боятись мене, Муза Павлівна. Я вам не суддя. А ваша таємниця захована ось тут... — показав я на груди. — Повірте, що я вмію додержати слова.

— Чи мою записку маєте ще? — Я притакнув. — Віддайте її мені.

— Я вийняв записку з кишені. Муза не взяла, а просто вирвала ту записку від мене.. Постола трохи, наче б збиралася мені подякувати. Далі відскочила, подивилася довкола і не попрощавшись навіть, побігла.

Я подивився за нею вслід. У віддалі, коло вежі стояла загорнена в плащ постать, у якій я відразу ж пізнав Тарханова. — Ага, — подумав я собі. — Ти, брат, щось чуєш носом, коли вже за нею бігаєш...

Вони стрінулися й пішли разом, а я засвистав собі й пішов додому.

Другого дня я тільки встиг випити чаю, як до мене прийшов Пунін. Увійшов у кімнату почав відвішувати поклони, на всі боки оглядався й перепрошував за турбування. На його обличчі малювався неспокій. Як тільки міг, я заспокоїв його, а про себе подумав, що він певно прийшов позичити грошей. Він дещо заспокоївся, сів. Я запропонував йому шклянку чаю з ромом, він не відмовився, випив з охотою. Посидів трохи, а тоді й каже: — Ой, як я турбувався, як йшов до вас. Вас я не боюся, а от, бабуні вашої боюся дуже. Думав, що ще зустрінуся з нею у вас. Та ще в такій одежі! — показав рукою на свій лапсердак. — Дома, то ще нічого, а й на вулиці ще не біда. А от, як попадеш у такі золочені апартаменти, як у вас, бере острах. Тоді своя біднота вилазить наверх і сором стає...

Мій "золочений" апартамент — це були дві невеликі кімнати. Зрозуміло, нікому і в голову не прийшло б ці кімнати назвати палатами. Певно Пунін говорив про увесь бабунін дім, та й він до золочених палат зовсім не вмився навіть. Пунін накартав мене, чому я у неділю не прийшов до них. Сказав, що Бабурин певний був, що не прийду. Але Муза виглядала.

Я здивований запитав, чи й справді Муза мене ждала? — А певно, ждала. Вона така у нас славна дівчинка... Ми її так оба любимо! — Пунін відповів. Я ствердив його думку. Пунін задоволено потер свою лису, заклопотано розвів руками й каже:

— Це золото, діамант, жемчужина, а не дівчина! — І нахилившись до мене заговорив притишено: — Так само шляхотської крові, плід так би мовити, запертого почуття. Батьки повмирили, рідня відступилася й покинула її беззахистну. Зіставалося хіба з голоду вмерти. От тут, на її щастя Бабурин знайшовся. Забрав її, одягнув, нагодував, закріпив як малу пташку й вона розцвіла в таку розкішну квітку. О, Бабурин рідкісний чоловік... — Пунін трохи помовчав, підсів до мене ще ближче, відкинувся на спинку крісла й поважно, наче велику таємницю мав мені розповісти, заговорив: — Наш Парамон Семенич так само з шляхетського

роду і то високого. Та на жаль, так само з лівого боку. Кажали, що батько його грузинський князь, з роду царя Давида. Чуєте? А дехто каже, що його батько це індійський раджа Шах-Бабура. Біла кість... Правда?

Я вислухав і спитав: — Щож, і Бабурина викинули так само за борт?

Пунін знов потер голову і продовжав: — А що ви собі думаете, викинули. Гірше ще, як нашу Музу. З ранніх літ одна біда зміняла другу. Я так тим всім був перейнятий, що навіть вірш написав. Памятаю його! — Хотів деклямувати, покрутився й заплакав. — Не можу вірша виголосити, я вам його напишу і пришлю. Я розумію, чому він став республіканцем! Але ні, ні... Свійому батькові він давно вибачив, а от, як подивиться, що у нас діється, чужа нужда йому спокою не дає...

Я надумав його розпитати про те, що мені вчора говорила Муза, тобто про оспівщини Бабурина, але не знав, як до такої справи приступити. Самий Пунін мене навів на це питання, — чи я вчора не завважив у них чого цікавого.

— А хіба трапилося щось цікаве? — спитав я.

Пунін оглянувся, так, як би боявся, що нас хто підслухує й сказав:

— Наша красуня скоро стане замужньою жінкою!

— Як то так? — вдавав я незнайка.

— А так, панею Бабуриною! — Пунін сказав дуже поважно і з великого вдоволення вдарив себе по колінам, захитав на всі боки головою. Я, так, якби чув про це вперше, кажу: — Це неможливо!

— Чому неможливо? — Пунін з великої несподіванки аж застиг.

— Тому, що Бабурин скоріше може їй бути батьком, а не чоловіком. Я не повірю, щоб така молода дівчина любила такого старого, як Бабурин... — Пунін зірвався з місця, почав ходити по кімнаті й говорив ніби до себе: — Що там любов! Але вдячність, вигляди на будуче!

— Ви, добродію, краще подумали б, що Муза молода й гарна дівчина. Ваше переконання, що вона буде потіхою і підпорою для Бабурина, тому, що він виховав її, може від смерті врятував — це помилка.

— Ні, це її щастя. Ви придивіться, як Музочка побожно дивиться на нього, аж тремтить, щоб йому догодити...

— В тому то й біда, пане Пунін, що вона перед Бабурином тремтить. Кого люблять, перед тим не тремтять. Тремтять зі страху...

— Я не годжуся. Дивиться на мене. Здається, я люблю Бабурина більше самого себе, а от, і я перед ним тремчу.

— Ви, справа інша...

— Чому інша? — перервав мені Пунін. Я зовсім не пізнавав свого приятеля. Він бігав по кімнаті, сердився, кричав. Далі налав на мене: — Ви нічого не розумієте даліше свого носа. Ви не розумієте душі чоловіка... — Я побачив, що Пунін зарвався далеко, замовк, щоб дати йому прийти до себе і запропонувати по нашому давньому звичаю щось прочитати. Пунін помовчав, опісля спитав, якого автора будемо читати,

старого, чи нового? Я піддав думку послухати поему Пушкіна “Цигане”. Пунін з початку не хотів слухати, однак я посадив його у м'яке крісло, щоб йому було добре й вигідно слухати. Пунін ще трохи посперечався, але послухав. Я читав і все було добре, поки я не дійшов до того місця, де він описує старого мужа, сердитого і злого. Пунін знов закрутився на місці, однак вислухав поему до кінця, скочив і скоро заговорив, а сам аж трясеться:

— Вибачте, я більше не хочу слухати Пушкіна. Він брехун, він мене дуже сердить. Я мушу йти до дому. Дозвольте попросити вас..

Я прохав його ще посидіти; він не захотів, з якимось тупим виглядом в очах стиснув мені руку, схопився за голову й не пішов, а побіг, порторюючи “не можу, не можу, мушу вийти на свіже повітря”. І не пішов, а побіг, як молодий хлопець. Я одягнув плащ і пішов за ним на вулицю, з наміром зайти до Тарханова.

Не позвонивши нікого не питаючися дозволу, я по студентській звичці без церемоній зайшов впрост до його кімнати. У ній нікого не було. Я окликнув господаря по імені. Довго відповіді не було і я хотів уже йти, як двері з сусідньої кімнати рипнули й увійшов мій приятель. Він дивно якось на мене подивився, потиху стиснув мені руку. Я йшов до нього з наміром переповісти все те, що почув я від Пуніна, але відразу зрозумів, що прийшов не в пору. Все таки присів, поговорив трохи про всякі дрібнички, а закінчив тим, що розповів про бажання Бабурина з Музою одружитися. Здавалося мені, що ця вістка не зробила на Тарханова ніякого вражіння. Він підсів до стола й подивився мені в очі, наче б спитати бажав, що я про те думаю або скажу.

— Ну, й що ти на це скажеш? Чого сподієшся від мене. — питав він. Я й сказав йому, що хотів сказати. Раз він викликає мене таким аригантським способом на розмову, то й добре. Числитися з словами я не буду, а вискажу отверто свої думки. І почав говорити про обов'язки чесної людини, про любов з першого погляду, та які з цього повстають трагедії, про обов'язок шанувати волю кожної людини. І в цей час ходив по кімнаті та в душі сміявся над своїм професорським моралізаційним викладом. Тарханов мені не переривав, слухав і тільки нервово перебирав пальцями. Чому я говорив про все те, я й самий не знаю, але раз почав, так тягну далі: — Подумай собі, — кажу — про свій роман. Це не жарт.. Я певний, що ти тепер любиш Музу, а вона тебе, що у тебе це не бажання її підкорити, а навіть поважна любов. Але припустім, що ти здобув від неї, що бажав, а що далі? Тиж з нею не оженишся! А тим самим ти розбиваєш шастя чесної людини і, хто знає, може її власне шастя.

Впродовж якої півгодини я, зі схрещеними на грудях руками викладав свої міркування, а Тарханов все мовчав. Мовчанка мене злостила, я крадьки поглядав на нього, цікавився, чого він мовчить. Та бачу, що він нервуеться не аби як, а усмішка не сходить з його уст. Він встав, підійшов близько до мене й сказав: — Дякую тобі. Ти говориш правду, я розумію, однак хочу тобі сказати, що ти так само помиляєшся. Ну, подумай собі, що з себе уявляє твій хвалений Баурин? Чесна тупиця й то все. Ти його республіканцем зовеш, а він щонайбільше як той пугач сидить, сопе й ще більший страх на перестрашених наганяє. Ціле його республіканство полягає в тому, що ніде й нічим незадоволений і ні з ким зжитися не може. А ти не подумав над тим, що в наш вік, все розумне,

енергійне, на місці не сидить. Воно рветься наперед на більший простір, до сонця. Це є доказ енергійної шляхотної натури. Тільки дурні сидять на місці, бо вони без ініціативи, без іскри Божої, без бажання кращого.

— Ти закидаєш йому, що він чесна тупиця. Нехай і так. А хіба краще бути безчесним нахабою, що насміхається використавши людину?

— Не так ти мене зрозумів. Я хотів тільки по своєму його схарактеризувати, так, як я розумію людей його типу. Ти думаєш, що він вийняток? Ні в якому случаю. Це звичайний собі невдачник, яких є міліони. Сидить собі така людина, надується мов жаба, мовчить, час від часу квакне, а оточення його думає собі — дивись, як важно надувся, певно мудра дуже людина. Придивляються і бачать, що то все безвартне.

— Дозволь, друже, тебе спитати, звідки ти так добре його пізнав? — заговорив я. — Тиж його і в вічі не бачив. Хіба Муза тобі про нього наговорила такого?

Тарханов здвигнув плечима й сказав: — Ми з Музою маємо про що говорити й без таких типів, як Бабурин. Але, слухай мене, приятелю, — додав нетерплячо. — Коли вже Бабурин така чесна людина, то як він не розуміє, що Муза йому не до пари? Одне з двох: або він думає, що за його опіку вона мусить вийти за нього з почуття вдячності, — тоді тебе спитаю, де ж його честь? Або він і цього не розуміє, тоді ясно, що він дурень. Отже одне з двох...

Я хотів йому відповісти, та він схопив мене за руки й скоро заговорив: — Розуміється, ти правду кажеш, я це признаю. Ти мій приятель! Тільки прошу тебе, залиши мене в спокою й іди собі до дому.

Я здивований запитав: — Ти хочеш, щоб я йшов до дому?

— Так, так... Я мушу над всім добре подумати. Ще раз кажу тобі, що зовсім погоджуюсь з твоєю думкою, тільки, прошу тебе, залиши мене самого.

— Слухай, Тарханов! Чого ти такий зворушений?

— Правда, я зворушений! — він похопився, засміявшись. — Зрозуміло, що зворушений, інакше бути не може. Самий кажеш, що женячка не жарт. Тому мушу подумати на самоті. — Не випускаючи моїх рук довів до передпокою і сказав: — Бувай здоров, прощай!

Подивився я на нього, здвигнув плечима й сказавши безчасне “прощай” відійшов. Відходячи ще раз глянув на Тарханова. Завважив вдоволення на його обличчі. Тільки не знав причини. Чи тому, що я, як добрий приятель, показав йому правдивий шлях, у якій він був небезпеці, що вже заносив ногу над провалля, чи тому, — а це певніше, — що я залишив його. Увесь день я провів занепокоєний. Всякі думки кружляли в голові. Сам того не завваживши прийшов я до Бабурина і Пуніна і все думав над словами Тарханова. Невже Бабурин не бачить, що Муза йому не пара? Коли так, то він і справді нерозумна людина.

Пунін зустрів мене радо й сказав, що вчора мене всі ждали нетерплячо й були переконані, що сьогодні не прийду. Я також переконався, що моїй візиті вони не були раді, крім Пуніна. Всі були вдому й здивовано гляділи на мене. У Пуніна боліла голова. Він ліг на припічку, завинув собі голову великою хусткою й зігнувся в три погібелі, заложивши

під хустку по шматку огірка на обі скроні. Бабурин так само був хворий на жовтачку. Лежав жовтий, з темними кругами довкола очей, неголений, зовсім не подобав на нареченого. Подивився я на всіх і вже хотів іти до себе, але мене не пустили. Невесело мені було, але напоїли чаєм. Муза вже звикла до мене й не була дика, але незадоволена і гнівна. Не втерпіла, і подаючи мені шклянку чаю, несподівано вимовила:

— Що ви ні кажіть, як ні старайтеся, а нічого не вдієте!

Я зачудовано подивився на неї й спитав, як мені розуміти її слова. чорні очі дико блиснули мені в обличчя й вона сказала:

— Я чула все, що ви говорили з Тархановим і вам дякую, хоч нізачо! все таки не буде по вашому...

— Так ви були у Тарханова? — спитав я її.

Бабурин почав прислухуватись насторожено до нашої розмови, тож відійшла. Хвилин за десяток вона знов підійшла до мене. Десь їй приємно було зі мною дрочитися і дразнити свого нелюба. Все ходила довкола, як людина над проваллям, бо бачила, що Бабурин за нею слідкує. Аж через хвилин десяток сказала мені: — Так, я там була... — Ніздри у неї при тому затремтіли, а губи прикушувала. Сказала далі: — Як що Бабурин питатиме мене, про що ми говоримо, я йому все розповім... Мені що? ...

— Будьте обережні, старі прислухуються до нашої розмови.

— Хіба ви не чули, як я сказала, що нічого й нікого не боюся і якщо необхідно буде, то всім про те скажу? — Муза повторила. — Ви не клопочитесь, вони обідва не чують нічого. Один лежить і наче хворе каченя голову підносить й нічого не чує, а другий загруз у своїх філософічних думках. — Муза все голосніше говорила. Її щоки почервоніли, очі загорілися. Мені вона видалася під ту пору надзвичайно гарною, як ніколи не видалася. Її рухи, коли вона збирала начиння, клопоталася коло стола, здавалося показували її бажання сказати всім в хаті: — Думайте про мене, що хочете, я нікого не боюся...

Я не спускав з Музи очей і правду скажу, мені вона дуже подобалася. Правда, вона нервова й сердита, хто знає, і вдарити може, та щож? Несподівано вона звернулася до Бабурина й запитала:

— Чи республіка це така держава, в якій кожний чинить так, як йому хочеться?

Бабурин похмуро відповів: — Республіка не держава. Це такий державний устрій, де все робиться на основах закону й справедливості.

— Ага! — підхопила Муза. — В республіці, значить, ніхто не може до нічого силувати?

— Зрозуміло, що ні! — сказав Бабурин.

— І кожний може робити так, як йому здається найкраще?

— Певно, що так.

— Це все, що я бажала знати! — втішно сказала Муза.

— А тобі навіщо здалося знати це? — запитав Бабурин.

— Так, я хотіла про це від вас особисто почути.

— Дуже цікава з неї дівчинка! — похвалив Пунін.

Коли я попросився й вийшов до сіней. Муза мене відпродила, певно не з чемности, а щоб дражнити старих. Я запитав її, невжеж вона так глибоко любить Тарханова? Вона відповіла:

— Люблю, чи ні, а тільки, що має статися, того не обминеш...

— Ой, глядіть, щоб вам не згоріти! Бавитеся з огнем!

— Краще вже згоріти, як замерзнути. А звідки ви знаєте, що він і я не поженимося? А як і пропаду я, то вам яке діло?

Вона зачинила двері за мною.

Йдучи я не без злорадства думав: — Бався, бався, приятелю! За це одержиш по заслугам! За всяке щастя, чи приемність треба заплатити, часом і надзвичайно солоно!

Проминуло три дні. Я сидів у дома перед своїм робочим столом і готувався до перекуски. Чує, хтось іде потиху. Дивлюся, й очам не вірю. Пунін! Але білий, наче стіна, осиною трясеться, часто мигає очима, перестрашений, з обвислими руками... Питаюся його, що з ним, що при-трапилось, може яке нещастя?

— Втікла! — Пунін відповів ледви чутно. — Вночі втікла й записку зіставила: “Дякую за все добре, але вже до вас не вернуся. Не шукайте мене”. Ми сюди, туди, розпитуємо куховарку, але й вона нічого не знає. Вибачте, мені голос забиває, не можу говорити.

— Муза Павлівна вас покинула? — перепитав я, бо зразу ж здогадався, про кого мова. — Бідний Бабурин, певно тяжко мучиться. Що він буде робити?

— Він нічого не хоче. Я думав бігти до поліцмайстра, або городо-начальника. Але він заборонив, ще й вилаявся. Каже — її воля, я силувати її не хочу. І пішов на свою службу. Тільки тяжко цей удар він переживає! Він так любив її... Більше, чим я! — Пунін тут заплакав. Я ще раз переконався, що Пунін не манекен, а жива людина, що всею істотою переживає горе. Він почав бити себе кулаками по голові, що блищала, наче вичищений чобіт: — Невдячна! — простогнав. — Хто тебе годував, доглядав, зодягав і виховував, хто може й від смерти, від нужди рятував, ти забула! Мене покинути, це зрозуміло, дурниця, про яку й говорити не приходиться, але кинути Бабурина? Слухайте, це ж нелюдя-ність! — Пунін говорив горячково. Я попрохав його сісти, заспокоїтися, він відмовився похитом голови і продовжував: — Я прибіг сюди й сам не знаю, чому? Наче божевільний, боюся самий в хаті лишатися. Куди йти, що діяти? Стану серед хати й кличу: Муза! Музочка! Ой, як же голова болить! Я казав вам, що не знаю, чому прийшов до вас... Це неправда. Я знаю, чого! Коли я був у вас в останнє, ви читали прокляту поему про старого чоловіка й молоду жінку, пам'ятаєте? Чому ви її якраз вибрали? Ви певно щось знали? Чи може догадувалися? — Пунін не спускав з мене очей. Викрикнув подразнено: — Петре Петровичу! Я серцем чую, що ви щось знаєте! Скажіть, Христом Богом прошу, де вона?

Сумно мені зробилося. Я не міг дивитися старому у вічі.

— Вона хіба в листі про щось таке натякала? — спромігся спитати.

— Ні, вона тільки згадала, що йде до того, кого любить! Дорогий, скажіть, де вона? Рятуйте її і нас! Ходімо до неї, постараємося переконати... Подумайте тільки, кого вона згубила, кого кинула?

Він упав на коліна, почервонів, наче варений рак, плакав і вмовляв:

— Рятуйте її й нас!

З труднощами я підвів його, почав пояснювати, що коли може я й знаю, де вона може бути, так треба діяти обережно, щоб не напсувати. Пунін слухав мене, але все своє повторював, — врятувати її і Бабурина. Опісля замовк, подумав і запитав: — Скажіть, чи він молодий, гарний?

— Так, молодий і пристойний... -- я потвердив.

Пунін знов замовк, а далі вимовив: — Молодий і вона молода, в тому вся біда!

Шкода мені стало цього чоловіка. Я дорого заплатив би, щоб я ще раз міг почути його жартівливий сміх. Але більше того сміху я не чув. Потішив його, як що довідаюсь чогось певного, так дам йому знати. Про Тарханова не обмовився й словом. Пунін попрощався зі мною, подивився у вічі і перестеріг:

— Тільки, борони Боже не кажіть нічого Бабурину, якщо przypadково зустрінулися б. Він заборонив про це згадувати.

Як він виходив, я подивився вслід. Постарів, опустився, леда ноги переставляв. Погано на ньому подія відбилася!

Я обіцяв Пуніну, що зберу вістки про Музу, але сам собі не вірив. Пішов до Тарханова, хоч певним був, що його не буде вдома, або ж він не схоче зо мною бачитися. Я помилився. Застав Тарханова і як тільки зайшов до хати, він не дав мені й слова вимовити, а почав самий:

— Петре, знаю, чого ти прийшов і про що хочеш говорити. Попереджую тебе, що коли б ти почав говорити про Музу, або ганьбив за її вчинки, чи пічнеш мене направляти на путь праведний, то краще прощай! Слухати тебе я не буду і ми більше не приятелі...

Я подивився на нього. Виглядав він дуже гарним, вся його постать горіла рішучістю; він видно щасливим чувся своєю любов'ю і вона його всю істоту захопила.

— Це твоє останнє слово? — я спитав.

— Так, брате, останнє незмінне, — відказав Тарханов.

— Так щож... В такому случаю прощай!

Тарханов вдоволено примружив очі й повторив за мною "Прощай". Бо й щож міг я іншого вдіяти? Забрався з його хати. Як виходив, я почув, що в сусідній кімнаті грюкнули дверима. Видно Муза цікавилася нашою розмовою. Не легко в мене було на серці, коли другого дня я пішов до своїх нещасливих старих приятелів. Чомусь мені здавалося, що їх також я не захоплю вдома і я знов помилився. Виглядали оба, наче з хреста зняті. Пунін ще гірше збілів і наче слух. Говорив потиху, охриплим голосом. Бабурин почорнів, скулився, вираз болю завмер на його

обличчі. Мовчати ставало ніяково, тож почав я розмову тим, що поти-ху шепнув Пуніну, що нічого не міг довідатись і радів залишити справу. Пунін вислухав, його очі ще більше почервоніли й відійшов мовчки. Бабурина певно здогадався про зміст нашої мови, сказав:

— Добродію! Муза Павлівна не бажала більше з нами жити і нас залишила. Ми не мали жадного права стати їй на перешкоді, тож залишаємо все на її волю. Бажаємо їй добра, а вас просимо про ту справу ніколи більше не згадувати.

Отже, і другий, як і Пунін, забороняє мені про Музу говорити. Хай буде по їхньому! Я попрощався з ними і забрався.

Одного дня, вже на весні, коли розквітла природа і на дворі стало тепло, я виїхав конем за місто, щоб трохи освіжитися. По дорозі зустрінув маленький візок, запряжений парою швидких коней з закрученими хвостами, червоними стрічками в гриві. Керував кіньми молодик, в синій чемерці, жовтій сорочці й маленькому капелюсі з павиним пером. Рядом сиділа жінка, по убранні міщанка чи купчиха, у великій блакитній хустці на голові, що увесь час заходилася від сміху. Її сусід сміявся також. Я звернув в бік свого коня, щоб їх обминуть, й не розглядав пари, аж почув, окрик на коней. По голосі я пізнав Тарханова... Оглянувся, це справді був він і, напевно, Муза. Коні летіли так, що я їх і бачив мент. Уже не мало тижнів минуло, як я бачив Тарханова. Так само не бачив Бабурина й Пуніна, бо перестав до них заходити.

У тій проїзді я застудився й довго пролежав. Опісля поїхав на село до бабуні. Як вернувся з села я покинув Московський університет, а перейшов у Петербурський, тож виїхав у Петербург.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ.

Проминуло не сім вже, а дванадцять років і мені стукнуло тридцять два. Бабуня померла давно, а я жив у Петербурзі урядником міністерства внутрішніх справ. Тарханова я згубив з оvidу і, правду сказати, і не шукав. Чув, що він вступив на військову службу, що вже одружений. Я думав, що одружений не з Музою, і так воно й було.

Одного горячого літнього дня я, проклинаючи погоду, куряву і сонце йшов після служби додому. Дивлюся, везуть якогось мерця. Процесія перетяла мені шлях. Вся та процесія складалася з одного воза, що на нім стояла домовина, прикрита кавалком якоїсь ряднини, та один одинокий чоловік, білоголовий, йшов за возом. Я глянув на нього. Обличчя видалося мені знайоме. Він так само поглянув на мене... Мій Боже, та це ж Бабурин! Я зняв капелюх, підійшов і назвав себе та пішов за домовиною, з ним рядом, Спитав, кого він пров'ожає до могили?

— Пуніна, Никанора Васильовича! — він відповів. Серце в мене забилося з жалю, Я рішив віддати людині останню прислугу, провести його на кладовище. Попрохав у Бабурина дозволу і ми пішли. Бабурин сказав з гореччу : — Ось нас вже й двоє...

Йшли ми з годину. Я крадьки дивився на Бабурина. Він зовсім постарів, темне обличчя виглядало мусянжовим, став мовчазним. Коли вже останні грудки землі присипали домовину Пуніна, Бабурин постояв ще хвилин зо дві, подякував мені й збирався відходити. Я затримав його питанням, чи не дозволить він мені його провести, зайти до нього. Бабурин відповів не відразу. Подумавши заговорив:

— Я вже третій рік живу в Петербурзі, на самому краю міста. Коли маєте бажання мене навістити, приходіть ввечері, ми обоє буваємо вдома. — І він подав мені свою адресу.

Я запитав: — Як то обоє?

— А так. Я одружився. Жінка моя не зовсім здорова, тож зісталася вдома, хоч і треба б попросити небіщика. А може воно й непотрібно, цеж форма одна. Хіба ж небіщик знає, як його хоронять?

Я чувся трохи заскоченим. Такої безсердечности до памяти безкористного приятеля я від Бабурина не сподівався, хоч... і справді, все люди обертають у беззмістовну формальність. Промовчав, найняв візника й запропонував відвезти Бабурина до його хати. Він відмовився.

Того ж дня ввечері поїхав я до Бабуриних. Всю дорогу згадував Пуніна, нашу першу зустріч, яким він тоді був веселим, повним життя. Опісля в Москві, як він вибився з життєвої колеї, став тихим і апатичним. І от, покінчив свій життєвий шлях. Бидно природа не жартує, і все нездатне до життя усуває.

Жив Бабурин далеко за містом. Хатина його була від московської і менша і гірша.. Як я зайшов, Бабурин сидів в кріслі сумний; обі руки без життя лежали на колінах, сива голова схилилася вділ. В хаті напів темно; одинока лойова свічка ледви освітлювала кутки. Він, почувши,

що хтось іде, повернув голову. Пізнав мене й привитав краще, чим я сподівався. Через кілька хвилин вийшла його жінка. У ній я пізнав Музу.

Я відразу її пізнав і тепер тільки зрозумів, чого Бабурин запросив мене до себе. Він бажав показати, що свого він таки добився!

Муза зовсім змінилася, голосом, обличчям і рухами, а найбільше змінилися її очі. Бувало вони бігали у всі сторони, кололи вас, коли вона гнівалася, горіли гарним огнем... Тепер вони гляділи спокійно і вперто. Чорні вії відмінилися також. Її очі, здавалося, говорили: — Дивиться, я стала тихою, спокійною і доброю. Те саме говорила її усмішка. Убрана в брунатну суконку з чорними цятками. Вона зразу ж підійшла до мене, спитала, чи я пізнаю її. Цілковито не соромилася свого минулого і не тому, що втратила сором, а так змінило її життя. Тихим, спокійним голосом розповідала про Пуніна. Я довідався, що Пунін в останніх роках свого життя зовсім охляв, здитинів, бавився забавками. А обоє Бабурини ще додавали охоти, мовляв, забавки річ пожиточна, вони їх продають! Пам'ятав своїх улюблених авторів і ще перед смертю деклямував. Всею істотою не любив Пушкіна. Шанував Бабурина до останніх хвилин життя, звав його своїм спасителем, найкращим другом.

Від Музи я так само довідався, що вкоротці після її роману у Москві Бабурин знова блукав по Росії, брався до всяких робіт, що і в Петербурзі працював він у приватній службі, з якої був звільнений, бо заступався за робітництво. Муза, говорячи це все усміхалася. Не була це усмішка щастя, чи вдоволення. Це, мабуть, на її обличчі застигла усмішка з давних часів, та так і не зійшла. Бабурин у нашу розмову не мішався, був однак чимось занепокоєний. Його покликано у кухню. Він неспокійно запитав: — Що таке? Чого потрібно. — поправив убрання на собі і вийшов. По його відході Муза подивилася на мене якимось дивним оком і вже без усмішки заговорила:

— Не знаю, Петре Петровичу, що ви тепер про мене думаєте. Пам'ятаєте, якою я була? Весела, самопевна, та недобра. Хотіла жити тільки для себе! Але розчорувалася і вже хотіла покінчити рахунки з життям. І знова, як колись у Вороніжі ми зустрінулися з Бабуриним. Він знова мене врятував, слова образливого не сказав. Знова прохав стати його жінкою. Я погодилася, що мені зіставалося діяти? Умерти не вдалося, а життя, такого, як я хотіла, не вийшло. Дяка Богу, що так воно скінчилося... Оце і все.

Вона замовкла. На обличчі і в очах загорівся той самий огонь, що здавалося говорив: — А як мені живеться, краще не питай!

Муза розповіла мені також, що після Пуніна зісталася кітка, яку він любив дуже. А як помер, вона залізла на гору й там цілими днями й ночами м'являє жалібно. А сусіди бояться, що то душа Пуніна там плаче.

— Мені здається, що ваш чоловік чогось нервовий! — сказав я.

— І ви звернули увагу? — Муза зажурилася. — Він ніколи не має спокою, бо зістається таким, яким колись був. А тепер стало жити ще гірше від поліційних нагінок. Не знаю, чи можу вам звіритися...

— А чому б ні? — здивовався я.

— Бо ж ви урядовець державний й мусите виконувати свої справи.

— Про моє відношення до уряду не говоритимемо. В розмові зі мною можете бути спокійні, вашого довіря я на зле для вас не вживу. Переконання вашого чоловіка знаю не від нині і йому щиро співчуваю...

— Так, так... — тихо прошептала вона. — Але тепер такий час, що треба щось робити, від партії не можна зрікатися...

Сказала це і замовкла. Злякалася, видно, того, що сказала, але на мене це вплинуло не аби як. Це був 1849 рік, коли вся Росія після повстань в Угорщині, заворушилася. Скрізь відчувалося невдоволення супроти уряду й всяких репресій.

Бабурин вернувся якійсь не свій, щось собі під ніс бурмотів, подивився на мене і злобно запитав:

— А ви, пане, своїх селян вже з кріпацтва звільнили?

Я мусив сказати правду. І сказав: — Ні!

— Чому ж? Адже бабуня померла? То то ви, панове дворяне, тільки розмовляти вмієте про свободу, а сами чужими руками жар гребете!

У його кімнаті висіли портрети різних соціалістичних проводирів та ораторів, а на столі лежали книжки й газети того ж напрямку. Через кілька хвилин його знов покликали на кухню. Він там довго забарився. Муза все поглядала на двері, опісля нервово встала і пішла тудиж. Так через пів години обоє вернулися, здавалося збентежені. Тут Бабурин розперзався, нервово викрикував:

— Коли ж, нарешті, цьому буде кінець? Живеш, ждеш, що воно поправиться, краще жити стане, а воно навпаки! Все гірше й гірше стає! Вже зовсім людей до стіни притиснули! Колись молодий я дуже терпів. Мене били, еге ж, били... Коли підріс, почали ще гірше бити. Що я на-терпівся, страх згадувати! А тепер що роблять з нашою молоддю? Це врешті решт може осточортіти. Ну, що буде, як терпіння лопне? Біда всім вам буде...

Я ніколи не бачив Бабурина таким розлюченим. Муза так та зовсім перелякалася. Бабурин це завважив, сів і почав кашляти. Я подумав, що їх тепер найкраще залишити самих, встав і почав прощатися. Але знову з кухонних дверей висунулась голова якогось білявого хлопчика, що закричав “Біда, велика біда! Втікайте!” й утік самий. Бабурин кинувся за ним. Я потиснув на прощання руку Музі, й пішов... Вже як вийшов, Муза попрохала навідатися завтра. Я пообіцяв зайти напевно.

Другого дня я ще лежав в постелі, коли мій слуга подав мені лист від Музи. Вона писала: “Високошановний Петре Петровичу. Бабурина сьогодні вночі арештували жандарми й повезли в тюрму, а може кудя інде, не знаю певно. У хаті все перевернули, багато де чого забрали з собою. Кажуть, що арешти переведені по цілому Петербурзі, арештовано дуже багато людей. Зрозумієте, як я себе почуваю. Добре, що Пунін до цього не дожив. Порадьте, що робити; за себе я не боюся, дам собі раду, а от, за Бабурина боюсь. Прошу зайдіть до мене, коли не боїтеся до підозрілих людей заходити. Муза Бабурина”.

Я пішов. Муза, побачивши мене, протягла руку. Не озвалася ні словом, тільки очі зайнялися огнем вдячності. Вона була так одягнена, як

вчора, видно не лягала й не спала всю ніч. Очі були дещо червоні, хоч вона й не плакала. Тут знова прокинулась у ній давна Муза, що шукала всяких можливостей, аби допомогти чоловікові. Вона хотіла від мене довідатись, куди йти, що робити, у кого просити, щоб сказали де її чоловік. Я почав з того, що порадив їй заждати. В початках слідства їй ніхто нічого не скаже, крім того йому може пошкодити. Приобіцяв, що буду робити все можливе, а вона нехай сидить тихо, тим більш, що зв'язків не мала. Трудно було їй те все розтолкувати, поки вона зрозуміла, що наразі й справді нічого не можна було вдіяти. Все таки зрозуміла, заспокоїлась трохи, присіла. Тоді я запитав її:

— Скажіть, будь ласка, як Бабурин, такий старий, міг заплутатися в цю історію? Я був певен, що в партії молоді люди тільки...

— Ці молоді люди є нашими приятелями. Літа в підпільній праці не відіграють ролі. А часом старий буває молодшим від молодого.

— Я думаю, Муза Павлівна, що тут трохи помиляєтесь. Я добре знаю Бабурина, знаю його переконання й певен був, що він ідеям цієї молоді буде співчувати. Але ж він людина настільки поважна, що в ніяку авантюру не влізе, зокрема тепер, коли ви з ним.

— Можливо, — відповіла Муза, — ще й тому, що він міщанин. А перевороты в Росії можуть переводити лише дворяне, й то титуловані, як це було з повстанням Декабристів.. Чи не це ви хотіли сказати?

Вона посумніла, набундючилась. В очах ясно відбивалося — З тобою, добродію, про такі справи нема що говорити! Та якраз замаявкав кіт. Муза здригнулася, сказала: — Як то добре, що Пунін того всього не чує. Не бачив, як у ночі схопили бідного Бабурина, найчеснішу в світі людину. Не бачив, яким аrogантним способом з ним поводитися, називали його на „ти“, погрожували йому. Це молодий старшина, дуже подібний на того, з ким мені довелося мати діла... — і замовкла.

Я постарався заспокоїти цю ще молоду жінку, порадився з нею, що робити в перших днях. Треба довідатися, де тепер Бабурин, опісля шукати можливостей дати обом їм прожиток, бодай знайти працю, бо це політично - неблагонадійному неможливо майже. Лішов я з головою повною думок і планів, які один по одному відкидав.

Незадовго я довідався, що Бабурин сидить у кріпости. Справа затягнулася. Муза мала вже кілька разів з ним побачення. Опісля довідався, що хоч Бабурина по суду виправдали, однак за те, що приймав у себе й самий був на засіданнях підпільників, його заслали у Сибір і Муза пішла з ним. Вона писала до мене, що Бабурин не бажав від неї такої жертви, але вона настояла, мовляв присягла в церкві при вінчанні бути з ним до смерти, й Бабурин погодився, щоб вона їхала з ним.

Проминуло знов дванадцять років. Вся Росія пам'ятає 1861 рік, коли звільнено від кріпацтва селян. Настали інші часи. Я не мав можливості часто переписуватися з Бабуриними. В одному з листів Муза писала, що Бабурина дозволено вернутися в Росію, однак він не забажав. В Сибірі він освоївся, обжився, знайшов відповідну роботу й був задоволений своїм життям. І от, 1861 року я одержав лист від Музи.

“Давно я не писала до вас і тепер не знаю, з чого починати. Не знаю, чи ви живі, чи не забули нас. Нехай буде так, сіла, щоб вам написати й

тому вислухайте. У нас до цього часу все по старому. Я і Бабурин учителюємо і то успішно. Крім того Бабурин переписується з старовірами й веде з ними дебати на всякі релігійні й політичні теми. До нашого товариства приєднуються засланці поляки. Здорове Бабурина поправилося. Він чує себе на своєму місці. Я так само чуюся добре. Вчора ми прочитали вперше маніфест з 19 лютого цього року. Ми його вижидали з великою нетерпівістю. Хотілося знати, як то у вашому Петербурзі. Слів бракне, щоб вам все описати, що з нами діялося, як ми читали маніфест. Ви знаєте Бабурина, нещастя, що він переніс його не заломили, навпаки, він загартовався, поздоровшав і став прудкий. Сила волі у нього залізна, але й він не втерпів. Перечитує маніфест по кілька разів, голова хитається, руки трясуться. Міцно обняв мене і, наче на Великдень, три рази поцілував. Хотів щось говорити і не міг. Сльози зворушення залили його очі, скочив несподівано зі свого місця й зо всієї сили закричав: — Ура! Ура! Боже, Царя храни! — Можете повірити мені, що не фантазую. Тепер, каже, можу спокійно вмірати. А до смерти буду ще ждати й на нові реформи. Як був, без шапки й без кожуха, не дивлячись на великий мороз побіг до своїх приятелів, поділитися з ними тою радісною вісткою.

Падав великий сніг і коли він вернувся додому, то вся його велика мало не до пояса, борода була обсипана снігом. Голова, очі, груди в снігу, тільки він з радости на ніщо не звертав уваги. Відкрив пляшку вина й ми на радощах випили з його приятелями, а їх зійшлося в хаті багато. Всі співали, пили за здоров'я Царя-Освободителя. Опісля Бабурин налив ще шклянку, підніс догори й сказав: — Чи чуєш ти, Пунін? На Русі нема вже рабства! Радуйся і в могилі, мій приятелю! — Багато ще чого він говорив, всього не згадаєш. Поскільки я Бабурина знаю, таким щасливим і веселим не був ніколи. Пишу вам, щоб і ви знали, якими щасливими ми були, як ми раділи в далеких тайгах Сибірі.

Лист цей я одержав в кінці березня. В початку травня прийшов другий лист від Музи. У ньому вона писала, що її чоловік, як бігав по приятелях з маніфестом, застудився й недовго лежав. Помер двадцятого квітня на запалення легенів, маючи шістьдесят сім літ життя за собою. Далі, писала, що вона залишається на праці й житиме в Сибірі поки й життя. Це була остання воля Бабурина й вона її виповнить, бо для неї іншого закону нема.

Від того часу вона більше мені не писала і що з нею далі сталося я не знаю...

Ген. ВОЛ. СІКЕВИЧ

СПОГАДИ

ТОМ VI.

ЗМІСТ СЕМОГО ТОМУ

1. Які новини принесли нам Полуботківці з Києва.....	ст. 3
2. Доктор Бахмач	ст. 9
3. Не в кількості, а в якості	ст. 12
4. Село Янівка	ст. 15
5. Будьонний	ст. 16
6. Менжинський	ст. 18
7. Гнівань	ст. 21
8. Двох поховали	ст. 23
9. Козацька Рада	ст. 26
10. Спогад	ст. 31
11. Виноградов	ст. 34
12. Перші вражіння на канадійській землі	ст. 39
13. Бабурін і Пунін, частина I, II і III	ст. 44

Спогади Генерала Сікевича

ЯКІ ВИЙШЛИ ДО ТЕПЕР У VII-МИ ТОМАХ

Шановне громадянство зволить ласкаво замовляти цю книжку, як і всі попередні томи п. з. "Сторінки із Записної Книжки" від автора:

GEN. V. SIKEWICH

1502 King W. (Ap. 4)

Toronto, Ontario, Canada.
